

Fig. 1. Kirken set fra syd. Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The church from the south.*

SKAMBY KIRKE

SKAM HERRED

Sognepræsten Johannes nævnes 1348, da han sammen med andre ældre gejstlige bevidnede, at munkene i Skt. Knuds Kloster altid havde valgt stiftets biskop.¹ Selve kirken («ecclesia Skambye») er tidligst omtalt 1361,² og havde 1420 Skt. Nikolaj som *værnehelgen*.³ Efter den førnævnte Johannes kendes præsterne Peder Ravn 1394, Jens Nielsen 1428 og Henrik Skall 1466.⁴ De har muligvis været indsat af domkapitlet i Odense, som kirken 1481 udtrykkeligt tilhørte.⁵ En Mikkel Jensen nævnes dette år som indehaver af embedet, som må have været underlagt et kanonikat ved Skt. Knuds Kirke, idet han samtidig var kannik i Odense og domprovst i Lund.⁶ Betjeningen af Skamby har da uden tvivl været overladt en vikar, hvad der også var tilfældet i efterfølgernes tid.⁷ 1501 nævnes Per Jensen

som præst og 1509 Bertel Jepsen.⁸ Sidstnævnte opnåede 1528 stadfæstelse og beskærmelse på embedet.⁹ Blot få dage senere fik Jacob Knudsen (også benævnt Joachim Knudsen) præsentation på Skamby og nabo-sognet Lunde, der således var *anneks* i nogle år, måske blot indtil Jacob Knudsens død 1543 (jf. s. 5029).¹⁰ Da den fynske gejstlighed 1535 hyldede Christian III, var det kapellanen Hans Madsen, der repræsenterede Skamby.¹¹

Kirken var i senmiddelalderen rigere end dens bidrag på 20 mark ved ekstraskatten 1524–26 ('landehjælpen') kunne antyde.¹² En betydelig mængde gods var kommet kirken og præstebordet i hænde ved gaver til altre (ndf.) og som modydelse for sjælemesser. Således bevidnedes det 1394, at en gård i Skamby var

skænket af fru Kathrine af Stensby, enke efter ridderen Jens Povlsen.¹³ 1409 pantsatte Gøde Nielsen gods i Rostrup for 10 mark til Hans Andersen, der siden gav det til kirken.¹⁴ 1410 skænkede Henrik Nielsen (Lunge?) til Sandagergård to gårde i Slevstrup (Uggerslev Sogn) mod to ugentlige messer for sine afdøde forfædre.¹⁵ 1420 stadfæstedes to enslydende, men muligvis forskellige sjælegaver på jord til en værdi af 12 mark solv på Glavendrup Mark.¹⁶

To *middelalderlige altre* kendes ved navn. *Vor Frue alter* (»altari beatæ Mariæ uirginis«) omtales 1361, da Anders Jensen af Lumby stadfæstede sine forfædres gave på jord i Brøndstrup til vedligeholdelse af altrets lys.² Ved en regnskabshøring 1513 blev Henrik Degn beskyldt for uretmæssigt at oppebære altrets indtægter.¹⁷ En oversigt over altergodset 1600 ansætter den årlige ydelse til 6½ ørter byg, hvoraf 4 ørter på dette tidspunkt gik til sognets fattige.¹⁸

Skt. Laurentii alter, omtalt 1600 som »S. Lauritz Allter«. Det havde da en beskeden årlig indtægt på 4 hvilde af en ager på Rostrup Mark.¹⁹

Med reformationen opstod der stridigheder om retten til jord, der var givet for nu ophørte sjælemesser. 1543 blev den ovennævnte sognepræst Jacob Knudsen slået ihjel efter alt at dømme i en konflikt med Knud Urne til Søgård om to gårde, der lå til et af præstens vikarier i Odense Vor Frue Kirke.²⁰ På samme tid efterstræbte Jørgen Henningsen Quitzow til Sandagergård to gårde i Slevstrup tilhørende Skamby præstebord (jf. ovf.), men forgæves idet den nye sognepræst Jør-

gen Madsen 1544 fik dom til præsteembedets fordel.²¹ 1551 blev Slevstrupsgårdens landgilde henlagt til Albani Sogn i Odense (s. 1772), men efter indsigelser fra Jørgen Madsen fik Albani 1555 i stedet den ene halvdel af Skambys kongetiende og 1572 desuden den anden halvdel.²² 1582 tog Jørgen Henningsen Quitzows sønson af samme navn sagen op på ny, og fire år senere dømte kongens retterting, at de to gårde fortsat skulle tilhøre præstebordet, men at sognepræsten til gengæld skulle forpligte sig til at holde en ekstra ugentlig gudstjeneste.²³ Ifølge biskop Jacob Madsen blev denne »Fridag Prædiken« 1590 afholdt »huer hellige Dags Efftermiddag efter Sognefolkets ønske«. Et parallelt eksempel på konvertering af sjælegaver til en ekstra gudstjeneste findes i Borbjerg (DK Ringkøbing 1839).²⁵

Fæstet af *kirketienden* var 1575 genstand for en trætte mellem sognepræst Hans Nielsen Bang og Mourids Podebusk til Kørup (†1593).²⁶ Carl Bryske til bl.a. Margård fik 1593 livsbrev på kirketienden, der efter hans død var fæstet til sønnen Trud Bryske.²⁷ Dens størrelse blev 1600 sat til 16 ørter rug, 1½ læst byg og 8 ørter havre.²⁸ Samme år opremses landgilder og afgifter til kirken, der fra regnet altrenes gods (se ovf.) løb op i 26 ørtug byg og 1 mark voks.²⁹ 1618 blev kirkens og præsteembedets økonomi yderligere forbedret, da søstrene Elisabeth og Leonora Svave skænkede en gård og seks huse i Kærby (Skovby Sogn) til underhold af præsten og vedligeholdelse af deres begravelse i nordkapellet (s. 5480).³⁰ I årtierne herefter var kirkens bygningsfond særdeles formuende og rådede ved højdepunktet 1635 over ikke mindre end 11.939 mark.¹⁹

Kirken tilhørte Kronen indtil 1687, da Peter Rodsteen, sekretær i Danske Kancelli, fik skøde på *patronatsretten*.³¹ Allerede samme år videresolgte han kirken til Jens Eriksen Westengaard, ejer af Dallund (Søndersø Sogn).³² Kirken tilhørte ejerne af denne hovedgård, indtil den overgik til selveje 1. jan. 1909.³³

Sagn. Om en sokkelsten på nordsiden af nordkapellet, der har en fordybning omtrent som en stor fod (jf. fig. 27), fortælles sagn om trolde. Ifølge den tidligst kendte variant forsøgte trolde ved kirkens opførelse at nedbryde dagens værk om natten. Da byggeriet alligevel blev tilendbragt, prøvede en af trolde forgæves at sparke bygningen omkuld, hvorefter trolde rejste væk.³⁴ I en præsteindberetning til Ole Worm 1623–25 blev sokkelstens fordybning betegnet »ligesom itt menschens høyre fodfied«, og målene omhyggeligt opgivet, men angiveligt vidste hverken sognepræsten eller beboerne mere om stenen.³⁵ Et pestsagn er knyttet til et tjørnetræ på kirkegården (ndf.). Ifølge et tredje sagn skulle svenske tropper under Karl Gustav-krigene 1657–60 angiveligt have plyndret Elisabeth og Leonora Svaves grav (s. 5480).³⁶ I så fald har de ikke i øvrigt forgrebet sig på kirkens inventar, der var i behold umiddelbart efter krigsafslutningen (jf. også s. 5447).³⁷

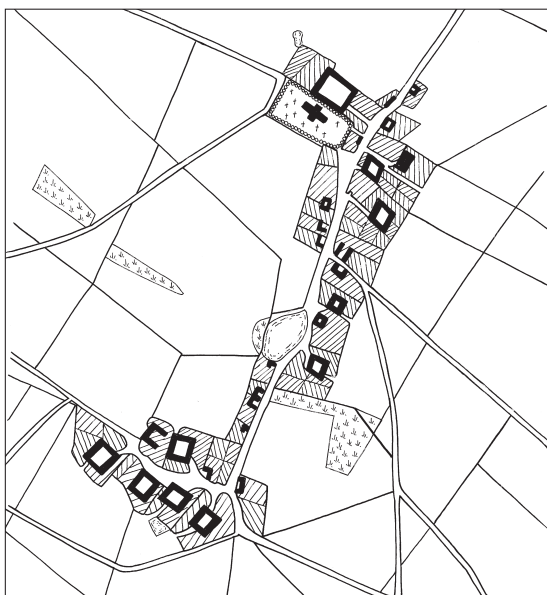

Fig. 2. Matrikelkort. 1:10.000. Målt af Theodor Muck 1797. Tegnet af Freerk Oldenburger 2019. – *Cadastral map*.

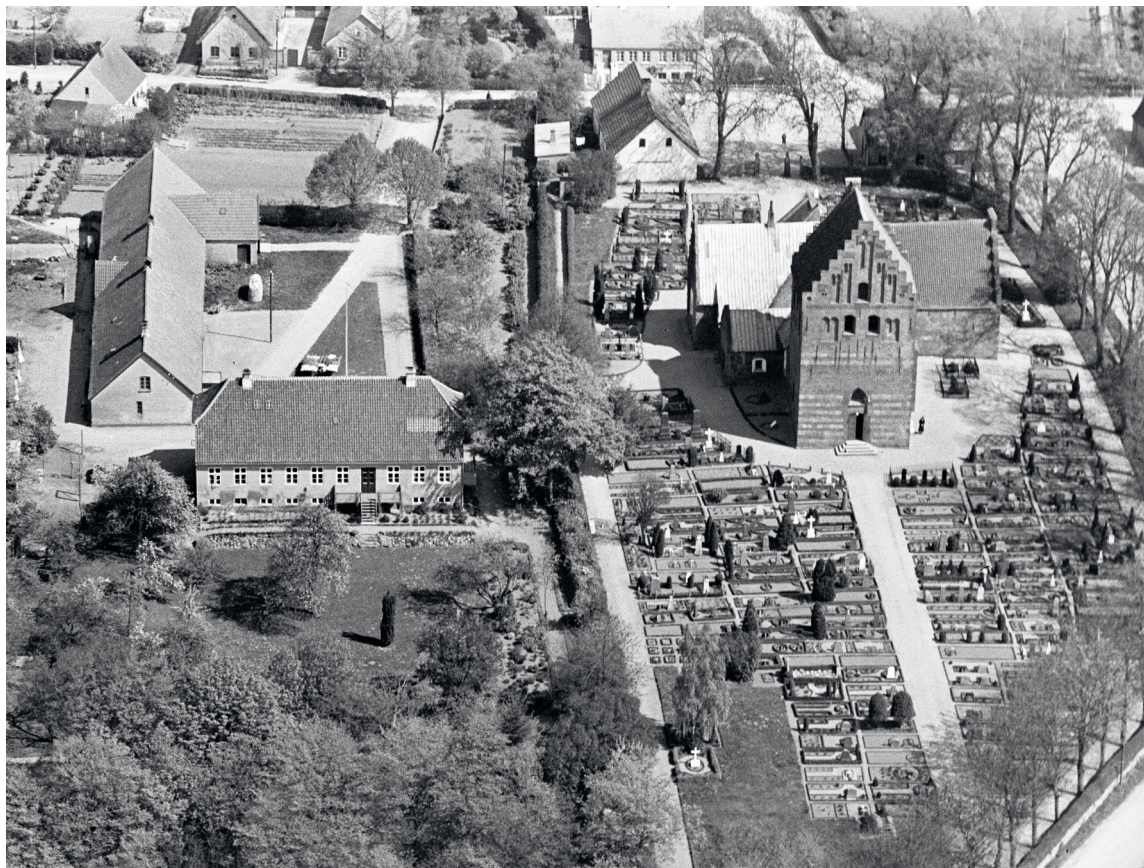

Fig. 3. Luftfoto af kirken og kirkegården set fra vest. Foto Sylvest Jensen 1939. I KB. – *Aerial photograph of the church and churchyard seen from the west.*

Kirken er opført på det største højedrag i det jævnt bakkede morænelandskab. Den befandt sig førhen i den nordlige udkant af landsbyen (jf. fig. 2), hvis bebyggelse nu strækker sig langt mod nord. Placeringen er central i sognet, der desuden tæller otte andre landsbyer Ullerup, Rostруп, Bolmerod, Brøndstrup, Bastrup, Torup, Glavendrup og Stensby.³⁸

Kirkegården har et areal på ca. 0,7 ha og en grundplan, der kan beskrives som et retvinklet trapez, der tilspidser mod vest. Den vestligste del er tilføjet ved en udvidelse 1883 (sml. fig. 2).³⁹ Om kirkegårdens udstrækning i ældre tid vidner kun biskop Jacob Madsens visitatsbesøg 1590, da den blev betegnet »rum«, dvs. stor.⁴⁰

Hegnet udgøres fortrinsvis af kampestensdige med græs og buske. Mod øst og langs den østlige del af hegnet sydlig forløb står dog en cement-

sat og cementafdækket kampestensmur, antagelig fra o. 1900.⁴¹

†*Hegn*. 1590 var kirkegårdsmuren også kam.⁴⁰ 1631 blev det foreslået at forbedre den med tegl og tagsten fra en †kirkelade (ndf.), med den begrundelse at kampesten ofte faldt ud af muren, og 'da var det både sirligt på alfarvej og gavnligt, at man ikke hvert år skulle bøde og flikke derpå'.³⁷ Hegnet blev 1862 betegnet som et 'kampestensgærde'.³⁹ Ifølge det ældste matrikelkort (fig. 2) lå præstegårdens nu forsvundne sydlange op til kirkegårdens nordskel og kan da muligvis have haft hegnsfunktion som det f.eks. ses i Kølstrup (s. 4194).

Hovedindgangen mod øst fra o. 1800–50 består af fire granitpiller, hvoraf de to yderste endnu bærer oprindelige granitkugler. Den lukkes ved liljeprydede, sortlakerede smedejernsfløje fra o. 1900.

Tidligere fandtes svejfede stakitfløje af træ.⁴² En fodgængerlåde i sydvest mod Rostrupvej er formentlig etableret ved kirkegårdsudvidelsen 1883 med genbrug af lave granitpiller fra en sløjfet, ældre låge mod vest (ndf.). Den har smedjernsfløj i stil med hovedindgangens, men lavere. En låge mod præstegården i nord må være opsat efter nedrivningen af præstegårdens sydlænge, men kan eventuelt have erstattet en tindingang gennem denne, hvad der måske også fremgår af to store bøgetræer, der flankerer lågen. Lågen har nyere, ottekantede og kuglebærende granitpiller samt smedjernsfløj fra o. 1979.⁴³

†*Indgange*. En 'kirkegårdsport', der omtrent må have stået på den nuværende hovedindgangs plads, blev 1631 fundet at være 'sønderblæst' i lighed med en låge mod vest, der må have tjent beboerne i Ullerup og Rostrup.³⁷ Reparation var atter påkrævet 1672, da der blev skaffet fyrretræ og smedet jern til en kirkeport. En snedker ses fire år senere betalt for at have opsat porten.³⁷

†*Kirkeriste* af træ var 1631 faldet sammen og blev formentlig erstattet af jernriste, idet kirkeværgerne året forinden havde fået besked om at anskaffe jern til dette formål.³⁷

Kirkegårdsbygninger. I nordøsthjørnet findes et graverkontor med toilet og fyrrum (jf. s. 5442), opført 1988 ved Gravergårdens Arkitektkontor, Veflinge.⁴⁴ Den røde teglstensbygning har betonsokkel og teglhængt sadeltag. En redskabsbygning fra 2004 er opført i tilsvarende materialer, men med valmtag.⁴⁵

†*Bygninger på og ved kirkegården*. En †*kirkelade* blev 1590 betegnet som 'skøn' af biskop Jacob Madsen, der dog tilføjede, at taget trængte til reparation.⁴⁰ Bygningen havde mur og tag af tegl, hvad der fremgår af en begæring 1631 om at måtte lade kirkegårdsmuren forbedre med de tegl og tagsten, som efter rigskanslerens befaling skulle tages af kirkeladen.³⁷ Laden fandtes dog måske endnu 1664, eftersom stiftamtmand Henrik Lindenov dette år fik skøde på 'et hus ved Skamby Kirkelade'.⁴⁶ En †*skolebygning* på tre bindingsværksfag øst for kirkegården blev 1846 afløst af en ny grundmuret tbygning på fem fag, hvis vestgavl stod i kirkegårdsdigets forløb nord for hovedindgangen (jf. fig. 3).⁴⁷ Den blev nedre-

vet før 1980.⁴⁸ En grundmuret tbusflidsskole fra 1904 uden for kirkegårdens sydøsthjørne (jf. fig. 3) blev nedrevet 1982 til fordel for en parkeringsplads.⁴⁵ †*Nødtøfshus*, efter 1908,⁴⁹ i kirkegårdens nordøsthjørne, afløst o. 1953 af en †*toiletbygning* samme sted opført af røde tegl og med teglhængt valmtag; fjernet 1988.⁵⁰ †*Redskabskur*, 1981, af trykimprægneret træ.⁴⁵

Beplantning. Ud over yngre asketræer langs syd-diget, står der et tjørnetræ sydvest for kirkens tårn. Det er plantet som erstatning for et stort, gammelt hvidtjørnetræ, der faldt ved en storm 1933.⁵¹ Den gamle tjørn er tidligst omtalt 1819 i et sagn, ifølge hvilket den var plantet på en fællesgrav fra 'pestens tid'.⁵² Dette blev få årtier senere udlagt som den sorte død o. 1350.⁵³ Træet var dog næppe helt så gammelt og omtales da heller ikke ved biskop Jacob Madsens visitats 1590 (jf. ndf.).⁵⁴ Etnobotanikeren Vagn J. Brøndegaard har foreslået, at træet kunne være plantet 'under en pestepidemi i 1600-tallet'.⁵⁵ Folketroens opfattelse af tjørnen som værnetræ levede endnu, da graveren efter den gamle tjørns stormfald 1933 blev opfordret til at plante en ny 'for at al den djævelskab ikke skulle komme op igen'.⁵⁶

Det var formentlig med egen interesse for øje, at sognepræst Jørgen Madsen ved et landemøde 1545 fik stadfæstet, at stiftets præster havde retten til at slå hø på kirkegården og tilegne sig den brændsel, der måtte falde af træerne.⁵⁷ Biskop Jacob Madsen specificerede 1590 kirkegårdens bevoksning som 'seks træer og mange hylder (dvs. hyldebuske)'.⁴⁰

Sognepræsten indberettede 1814 til provsten, at det havde været umuligt at iværksætte 'planering og forskønnelse af kirkegården', da kirkeejeren havde været bortrejst i to år, og at denne efter sin hjemkomst ikke ville tillade en planering.⁵⁸ Ikke desto mindre blev kirkegården 1817 beskrevet som 'fuldkomment' planeret.⁵⁹ Da der fire år senere var planlagt yderligere planering, vægrede sognets beboere sig ved arbejdet, og dette blev først udført 1826.⁶⁰ I de følgende år blev kirkegården beskrevet som beplantet og godt vedligeholdt.⁵⁹ 1867 havde kirkegården fire kvarterer inddelt af gange, der skærmedes af syrener, og med regulerede gravpladser indhegnet af buksbom.⁶¹

Fig. 4. Kirken set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The church seen from the north.*

BYGNING

Kirken er en romansk bygning af granitkvadre med skib og et lidt smallere kor. I senmiddelalderen opførtes et våbenhus ud for den oprindelige norddør, et tårn i vest, et kapel såvel mod syd som mod nord ud for skibets østlige del. Kirkens orientering er solret med en let afvigelse mod syd.

Den romanske kirke består af skib og smallere kor.

Grundplan. Koret er omtrent kvadratisk og flankemurenes yderside flugter med skibets indre murflugt; skibet er omtrent dobbelt så langt, som det er bredt.

Materiale og teknik. Såvel kor som skib er opført af granitkvadre over en profileret sokkel; koret har to skifter, et nedre med hulet skråkant og et øvre med attisk profil hvorunder en rille (fig. 84 og 88, samt s. 5222 fig. 3), mens skibets kun har en let hulet skråkant (fig. 13 og 88, samt s. 5222 fig. 4).

Billedkvadre. I sydkapellets sydmur er indmuret to billedkvadre (jf. fig. 18). Den ene (fig. 6), der er sirligt hugget i relief, forestiller en kampscene

mellem en mand og en løve, hvis akantusbladformede haledusk ifølge M. Mackeprang tydeligt viser, at det må være hugget af en mand fra Århussegnen, der vel også er mester for de to nedennævnte.⁶² Den anden på dette sted (fig. 8) samt yderligere en, der er indmuret i en støttepille på skibets sydside (fig. 7 og 86, jf. fig. 10), har begge løver i fladt relief; den ene er en vinget løve, den anden er i færd med at sluge en mand. Disse to sidste formodes ifølge M. Mackeprang oprindeligt at have flankeret en portal (jf. ndf.).⁶³

Døre og vinduer. Skibet havde døre i nord og syd i den vestre del. Den nordre (fig. 9), der har været i brug, indtil våbenhusfunktionen o. 1847 flyttedes til tårnet (s. 5433), er 240 cm høj. Dens ydre, rundbuede åbning måler 240×163 cm og har vanger og stik af kvadre, sidstnævnte bueformede. Den 120 cm brede lysning, 30 cm inden for ydre murflugt, har vanger af rejste monolitter, den vestre er 238 cm høj, mens den østre, der suppleres af en kvader, måler 221 cm. Åbningen overdækkes af et glat tympanon. Den oprindelige anslagsfals i

begge sider er udmuret, således at den indre niche nu blot har lysningens bredde. Af den søndre $\uparrow$ dør (jf. fig. 10) ses den ydre, østre del af stik og vange, mens den vestre del er forsvundet bag en støttepille (jf. s. 5444). Ovennævnte to billedkvadre kan have flankeret døren, evt. indgående i vangerne, idet murværket umiddelbart øst for døren synes omsat. I korets østgavl er et relativt lille, rundbuet, let smiget vindue (fig. 84), hvis stik består af tre buede kvadre, og i korets nordside, øst for det nuværende, større vindue (s. 5438), ses den østre vange og to sten af stikket af et tilsvarende vindue (jf. fig. 4). Et eventuelt tilsvarende vindue på korets sydside er i givet fald erstattet af et større (jf. s. 5438). I skibets nordside er et højtsiddende, rundbuet vindue med monolit overligger (fig. 11).

Kirkens *indre* er af rå kamp. *Korbuen* er ombygget (jf. s. 5420), men dens oprindelige bredde kan antydes af to granitkvadre i flugt med triumfmurens vestside. Såvel kor som skib har oprindeligt haft fladt loft.

En lille, rektangulær *niche* (jf. fig. 12) i korets sydvæg er sandsynligvis oprindelig.

Taggavle. Korets gavltrekant er senere ommuret i tegl i normalformat. Skibets gavltrekant af rå kamp er delvist bevaret, dog er den del, der ses over korets tagflade, ommuret i tegl (jf. ovf.).

Senmiddelalderlige tilføjelser og ændringer. I senmiddelalderen gennemgik kirken en lang række ændringer og tilføjelser, hvis rækkefølge kun delvist lader sig fastslå med sikkerhed. Et våbenhus opførtes ud for den oprindelige norddør, kor og skib fik indbygget hvælv, to kapeller blev opført ved henholdsvis syd- og nordsiden af kirkens østlige del, og et tårn i vest. Våbenhuset er helt af granitkvadre, mens de andre tilføjede bygningsdele, tårn, nord- og sydkapel, er opført af en blanding af granitkvadre og tegl. I disse senere opførte tilbygningsdele indgår et stort antal genanvendte granitkvadre, der ikke udelukkende kan hidrøre fra den ved tårnets opførelse nedrevne vestgavl og ved gennembrud af henholdsvis nord- og syd-

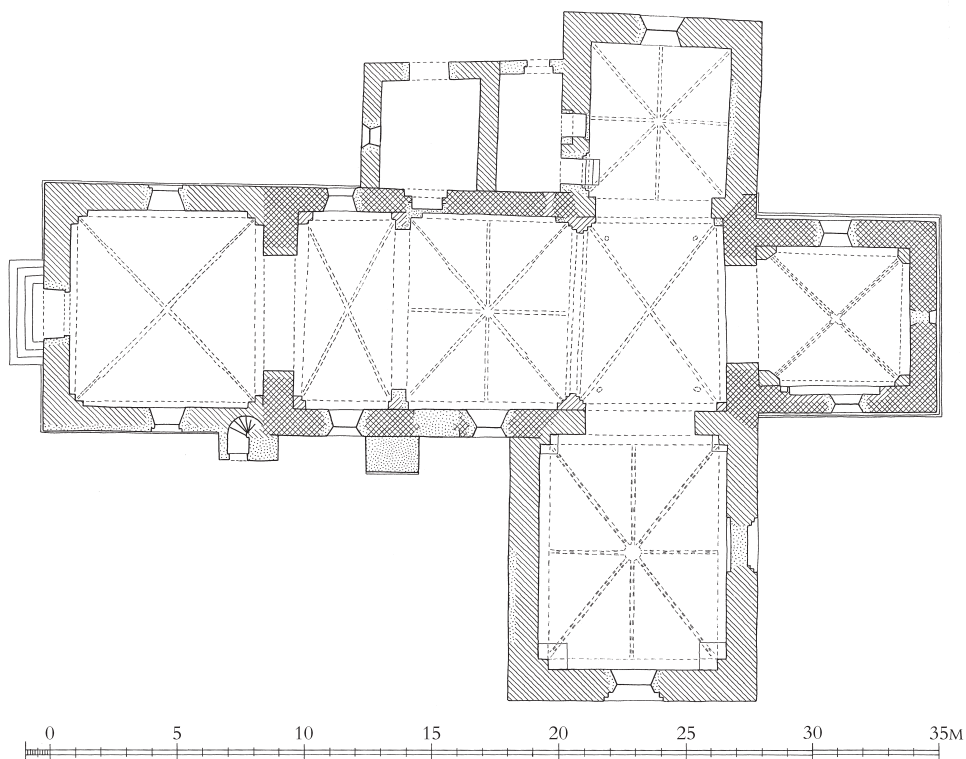

Fig. 5. Plan. 1:300. Målt af Knud Lehn Petersen 1924, korrigeret og suppleret af Kirstin Eliasen 2019 og tegnet af Freerk Oldenburger 2020. Signaturforklaring s. 11. – *Plan. Key on p. 11.*

Fig. 6. Kamp mellem mand og løve, romansk billedsten i det søndre kapels gavlmur (s. 5417). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Battle between man and lion, Romanesque picture stone on the gable wall of the south chapel.*

mur i skibet i forbindelse med kapellernes opførelse. Det er uvist, hvorvidt kvadrene stammer fra en nu fjernet bygningsdel – et tårn?, eller om de er tilført andetsteds fra.⁶⁴ Der indgår endvidere sokkelsten med to forskellige profiler, der ikke kendes fra kor og skib (s. 5417).

Et våbenhus (fig. 4 og 27) opførtes ud for den oprindelige norddør. Det er opført næsten helt af granitkvadre over en jorddækket sokkel. Der indgår en række sokkelkvadre af to forskellige typer i murværket (jf. ovf.). I gavlen er en dør, der senere er udvidet (jf. s. 5437), og i den vestre flankemur et ligeledes nyere vindue (jf. s. 5439),

der kan have afløst et oprindeligt. Rummet, der 1862 omtales som 'det gamle våbenhus', stod da uden loft,³⁹ men må oprindeligt have haft fladt loft. Den helt glatte gavltrekan har formentlig oprindeligt haft kamtakker, som senere er for-

Fig. 7-8. 7. Vinget løve, romansk billedsten i støttepille på skibets sydside (s. 5417). 8. Løve sluger mand, romansk billedsten i det søndre kapels gavlmur (s. 5417). Drejet 90° (jf. fig. 18). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – 7. *Winged lion, Romanesque picture stone on buttress on south side of the nave.* 8. *Lion swallowing a man, Romanesque picture stone on the gable wall of the south chapel. Rotated 90° (cf. fig. 18).*

svundet, og konturerne er retableret med tegl (jf. fig. 4 og 7).

Våbenhuset var formentlig i brug som sådan til o. 1839, da våbenhusfunktionen flyttedes til den vestre del af tårnrummet (jf. s. 5433). Det omtales i en kilde 1836 som våbenhus.⁵⁸ Af sognepræst Karl Hansens beskrivelse 1867 fremgår, at det gamle våbenhus da blev anvendt som *sprøjtehus*.⁶⁵ Det blev o. 1908 taget i brug som ligkapel (jf. s. 5437).

En spidsbuget *niche* i korets sydmur (jf. fig. 12) er sekundært udhugget; dens formål lader sig

ikke umiddelbart bestemme, men den har ligheder med bl.a. en niche i Åsum Kirke (s. 3486). Nichen må være ældre end eller samtidig med korets overhvælvning.

Korets hvælv (jf. fig. 12) er et krydshvælv med profilerede ribber, der foroven afsluttes med en korsformet, uprofileret slutsten og bæres af kraftige polygonale piller i alle fire hjørner; der er skjoldbuer i øst, nord og syd, mens hvælvet i vest bæres af et forlæg i den samtidigt ombyggede korbue (s. 5418). Et beslægtet hvælv, der sandsynligvis lader sig datere til 1420–30, ses i Fraugde Kirke (s. 3523).

Fig. 9. Skibets oprindelig norddør (s. 5417). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The original north door of the nave.*

Skibets tre hvælvfag er meget forskellige. Det østligste, rektangulære hvælvfag, overdækkes af et krydshvælv med retkantede halvstensribber og bæres af spidsbuede helstens skjoldbuer. I østhjørnerne er retkantede, halvandenstens hvælvpiller. Gjordbuen i fagets vestside er spidsbuet og falset på tredobbeltfalsende hvælvpiller. Vederlagsmarkeringer ses kun i nordvest i form af et skråtstillet kragbånd. I flere af sviklerne er spygat af to sammenlagte tagsten, og i toppen af skjoldbuerne og gjordbuen er små konsolagtige hoveder, der er udhugget i en lodretstillet binder. Lig-

nende hoveder ses i Davinde Kirke (s. 3662–63) og Rynkeby Kirke (s. 4421).

Det midterste fag, der er væsentligt længere end det østligste, hvilket kan skyldes hensyntagen til dørenes placering, overdækkes af et ottedelt hvælv med retkantede ribber, hvor hovedribberne er halvstens foroven og kvartstens forneden.

Det vestligste fag (fig. 87), der derimod er usædvanligt kort, er et krydshvælv med retkantede halvstensribber. Hvælvene bæres af spidsbuede helstens skjoldbuer og en nu undermuret gjordbue, der har været falset (jf. fig. 28 og s. 5434).

Fig. 10. Udsnit af skibets sydside med $\dagger$ syddør (s. 5418) samt støttepille (s. 5444) med billedsten (s. 5417). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Part of the south side of the nave, including $\dagger$ south door and buttress with picture stone.*

Fig. 11. Romansk vindue i skibets nordside (s. 5418). Foto Arnold Mikkelsen 2019. –
Romanesque window in the north side of the nave.

Gjordbuens nu forstærkede hvælpiller havde også en enkelt fals, ligesom hjørnepillerne i vest er enkeltfalsede. Af skjoldbuerne er nordsidens midterste og sydsidens vestre ligeledes senere om- og undermuret (jf. s. 5434).

Et *tårn*, der er jævnbredt med skibet, opførtes vest for dette (fig. 13-14, jf. fig. 1). Tårnet rejser sig i tre stokværk over en sokkel, der i nord- og sydsiden blot er et fremspringende led af granitkvadre, mens der i vest er en skråkantsokkel, der må stamme fra skibets vestgavl. Tårnet har gavle i øst og vest. Det er muret af bæltter af granitkvadre og tegl i dets nedre tredjedel, herover hovedsagelig tegl; dog er der i den øvre del et par bæltter granitkvadre. Murværket er i munkeskifte og afsluttet foroven med en dobbelt falsgesims.

Tårnrummet åbner sig mod skibet ved en høj, spidsbuet tårnbue, brudt igennem skibets vestgavl (jf. fig. 87). Tårnrummet har samtidigt krydshvælv med retkantede halvstensribber, der bæres af enkeltfalsede piller i hjørnerne. Der er skjoldbuer til alle sider. Tårnrummet oplyses af to vin-

duer i henholdsvis nord- og sydmuren, og som i deres nuværende form er nyere (jf. s. 5435). Det søndre har formentlig afløst en tidligere åbning, mens dette næppe er tilfældet med det nordre.

En dør i vest og et cirkulært vindue herover er indsat i 1940'erne (jf. s. 5435) som afløser for ligeledes sekundære åbninger (jf. ovf. og s. 5435). De kan have erstattet oprindelige åbninger. O. 1839 flyttedes våbenhusfunktionen hertil (jf. s. 5433). Den vestre del af tårnrummet er senest o. 1847 adskilt fra den østre ved en bræddemur, hvorved der etableredes en forhal (s. 5433).

Det relativt høje mellemstokværk har ingen åbninger på nær en samtidig, fladbuet overdør med lige gennemløbende vanger (jf. nfd.).

Klokestokværket (jf. fig. 4 og 14) har mod øst og vest to glamhuller, mens det mod nord og syd kun har et. Glamhullerne, der har muret sålbænk, er fladbuede og har enkelt halvstensfals i såvel vanger som stik, der også er halvstens. På nord-, vest og sydsiden er der på begge sider af glamhullerne tvillingdelte, relativt høje blændinger med

fladt spidsbuede stik med en lang hægestav på en konsol.

Den kamtakkede vestgavl (fig. 14), der har syv kamtakker i hver side og en relativt bred top-tinde, har i gavlfodshøjde to savskifter, hvorover der er fem stigende højblændinger, der er rund-

buede, tvillingdelte og med en kvartstens hægestav på en konsol. I den midterste højblænding en fladbuet, sekundær åbning (jf. s. 5435). I de tre midterste højblændinger er spor af nu tilmurede høje, slanke og aftrappede åbninger (fig. 14, jf. fig. 16).⁶⁶ I nederste kamtak i hver side er en cirkulær

Fig. 12. Korets sydvæg (s. 5420). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The south wall of the chancel.*

Fig. 13. Tårnet set fra nord (s. 5422). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The tower seen from the north.*

blænding, i de øvrige små, rektangulære blændinger samt savtaksfriser.

Den ligeledes kamtakke *østgavl* med syv kamtakker og en toptinde (jf. fig. 4) har også i

gavlfodshøjde to savskifter, hvorover der er en frise af rektangulære, tre skifter høje blændinger, adskilt af lodretstillede løbere. Herover er der, ligesom i vest, fem stigende, rundbuede tvil-

Fig. 14. Tårnet set fra vest (s. 5422 f.). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The tower seen from the west.*

lingdelte højblændinger med spor af høje, slanke åbninger. Dog er den nederste del af den midterste højblænding ommuret og heri er indsat en nyere(?), fladbuet falset åbning (jf. fig. 4 og 15).

Et samtidigt *trappelus* (jf. fig. 1) af tegl opførtes op ad tårnets sydøsthjørne. Bygningen afsluttes foroven med en falsgesims på sydsiden og har pulntag op imod tårnets sydside. Adgangen er ad

Fig. 15. Tårnets østgavls inderside (s. 5424). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The inside of the tower's east gable.*

Fig. 17. Tårnets østgavl, set fra nordøst (s. 5424). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The east gable of the tower, seen from the north-east.*

en fladbuet dør med lige gennemløbende vanger. Trappen er overdækket af et stigende, fladbuet tøndehvælv, dog har dens øverste del op til den

Fig. 16. Tårnets vestgavls inderside (s. 5423). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The inside of the west gable of the tower.*

oprindelige overdør i mellemstokværket (jf. ovf.) aftrappede, fladbuede halvstensstik. De nuværende trin af granit er fornyet,³⁹ ligesom trappehusets søndre del er fornyet (jf. s. 5435). En fladbuet glug på sydsidens øvre del er ligeledes fornyet, men kan have afløst en tidligere.

Fig. 18. Søndre kapel set fra sydøst (s. 5429). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The south chapel seen from the south-east.*

Sydskapel (fig. 18-19, jf. fig. 84). Et stort kapel, der måler ca. 10×10 m og fylder ca. halvdelen af skibets længde, er opført ud for den østligste del af skibets sydside. Det er opført af bæltter af granitkvadre og munkesten over en jorddækket sokkel. Østsiden brydes af et stort, oprindeligt dobbeltfalsset, fladbuet $\dagger$ vindue (jf. fig. 47 og 84), der i det ydre står som niche og i det indre som en blænding, der imidlertid næsten helt er dækket af den tidligere altertavle (jf. s. 5454); dog ses den søndre vange. Vestsiden, og ikke mindst dens midterste del, bærer præg af store ommuringer (fig. 19), som kunne antyde, at der her har været gennembrudt en åbning (jf. s. 5433). Bygningsdelen afsluttes foroven af en dobbelt falsgesims. Syd gavlen bærer tydeligt præg af væsentlige ændringer (fig. 18 og jf. ndf.). Midt i gavlen er et stort, nu let tilspidset, fladbuet vindue i et trykket spidsbuet indre spejl, der er placeret i et ydre spejl med tvillingdelt, fladbuet øvre afslutning. Vindu-

esåbningen er falsset i det ydre og dobbeltmiget i lysningen. Under vinduet ses spor af en tilmuret, sekundær åbning, formentlig en dør (jf. s. 5433).

Kapellets indre er af tegl. I forbindelse med etablering af en åbning herfra til skibet er skibets sydmur omtrent helt nedbrudt her, og en mur af teglsten og med en mindre åbning formentlig etableret. Den nuværende, lige gennemløbende arkade, der er placeret skævt i forhold til faget (jf. fig. 20), mangler fuldstændigt stik og må være senere gennembrudt. Den er trukket så langt mod vest, som det er muligt af hensyn til skibets hvælv. Kapellets indre overdækkes af et samtidigt, otte-delt hvælv med ribber, der er vekselvis retkantede og affasede (jf. fig. 21, 23-24 og 92) og afsluttes foroven med en cirkulær slutsten. Det bæres af kraftige, retkantede lave piller (jf. fig. 23-24), der er fortsat op i kapellets loftsrum, hvor de ses at være i forbandt med væggene (fig. 22). Pillernes nedre del, som bærer skjoldbuerne og ribberne,

Fig. 19. Søndre kapels vestside (s. 5429). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The west side of the south chapel.*

er en sten kraftigere end den øvre. Til alle sider er der store, spidsbuede skjoldbuer, der er halvanden sten dybe og en hel sten høje og opmuret af vekselvis en løber og to bindere. Hvælvet har lette halvstens overribber, hovedsagelig muret af løbere, og den nederste del af overribberne er forstærket.

Den kamtakkede, blændingsprydede gavltre-kant (fig. 18), der har fem takker til hver side og en bred toptinde, alle med bryn, har på begge sider af ovennævnte spejl i gavlfodshøjde to savtaksfriser, hvorover tre fladbuede blændinger. Herover i midten et korset kors og på begge sider af dette to stigende, fladbuede højblændinger. Over korsets tværarme skjoldformede blændinger. I nederste og tredjenederste kamtak i hver side en rombeformet, aftrappet blænding. På begge sider af vinduet og over dette, omkring korset, større partier med små sten. En del af gavlens inderside, op til et halvstens tilbagespring, er senere borthugget (jf. fig. 25).

Af sognepræst Karl Hansens beskrivelse af kirken 1867 fremgår, at korsets nederste del da var gået tabt i en større, fladt rundbuet niche.⁶⁷ Af J. Vilh. Petersens skitse fra 1882 (fig. 90) fremgår, at gavlen da var retableret.

Nordkapel. Et kapel er opført ud for den østligste del af skibets nordside (fig. 27). Under nordgavlen ses en rejst syld af rå og kløvet kamp. Én af disse sten har en stor fordybning, og til den er der knyttet et sagn (jf. s. 5414). Herover samt i øst er murværket opført af granitkvadre fornedet og gule, flammede teglsten foroven. I øst indgår tre bæltter af kvadre, det øverste kun i facadens halve længde, i teglmurværket. I nord ses blot enkelte kvadre i teglmurværket. Vestmuren adskiller sig markant herfra, idet dens nordligste del er udført ligesom nordgavlen, mens den resterende del udelukkende er opført af rå kamp med lidt tegl (fig. 89). Denne forskel viser, at rummet i sluppen mellem nordkapellet og våbenhuset er planlagt

Fig. 20. Det søndre kapel set mod syd (s. 5429). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The south chapel looking south.*

Fig. 21. Det søndre kapels hvælv (s. 5429). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The vault of the south chapel.*

samtidig med kapellet opførelse. Ligeledes er en oprindelig dør i vestre flankemur orienteret mod dette rum (jf. ndf.). Bygningen afsluttes foroven af en dobbelt falsgesims. I nordgavlens ses over det nuværende, senere vindue (jf. s. 5438) en rest af et oprindeligt vindue med tvillingdelt spejl med fladbuer (jf. fig. 27, 29 og fig. 91).

Kapellets indre er af tegl. Det forbindes med skibet med en ligeløbende arkade, der er brudt igennem skibets nordmur (fig. 26). I tagrummet ses tydeligt, at gennembrydningen er yngre end skibets overhvælving. I *østmuren* er en stor fladbuet niche, der nu er tilmuret i murflugten. I vestmuren, længst mod syd en sekundær dør (jf. s. 5438). Kapellet overdækkes af et samtidigt, otte-delt hvælv med retkantede halvstensribber, der løber af i hjørnerne og bæres af forlæg i murene (jf. fig. 26).

Den kamtakkede gavltrekan af tegl (fig. 27, 29 og 91) markeres lidt over tagfodshøjde af en tre skifter høj båndblænding.⁶⁸ Gavlen herover

er etagedelt. Den nedre del har syv blændinger, hvoraf den yderste i hver side er lav og spidsbuet. Herefter følger to jævnhøje, fladbuede blændinger, hvis mellemfaldende, helstensbrede pille brydes af en stor cirkelblænding. I midten en tvillingdelt, fladbuet blænding, hvori et oprindeligt, fladbuet, delvist rekonstrueret vindue (jf. fig. 27 og 29).⁶⁹ Gavlens øvre del, der bærer præg af kraftig ommuring, brydes af tre stigende, tvillingdelt blændinger med trappestik på en ligeledes aftrappet konsol. På toptinden et kort savskifte og en to skifter høj båndblænding. Kamtakkerne har bryn.

Kapellets tagværk kunne ved den dendrokronologiske undersøgelse (jf. s. 5441) dateres til o. 1520, hvilket meget vel kan svare til kapellets opførelse.

Et lille *rum* i slippen mellem våbenhuset og nordre kapel var uden tvivl planlagt samtidig med sidstnævnte (jf. ovf.). Rummets nordmur, der flugter med våbenhusets gavl, er fornyet i mun-

Fig. 22. Hvalvpille i søndre kapels tagrums sydvestre hjørne (s. 5429). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Arch column in the south-west corner of loft of the south chapel.*

kesten. Såvel biskop Engelstoft i 1861 som sognepræst Karl Hansen i 1867 nævner, at denne mur var af rå kamp.⁷⁰ Omtrent midt i kapellets vestre flankemur er en oprindelig, fladbuet dør, der har haft anslagsfåse omtrent midt i murtykkelsen. Bredden har været ca. 90 cm mod kapellets indre og 135 cm mod det lille rum. Dørfløjen, der formentlig var ophængt i søndre fals, har slået op mod vest, altså ind mod rummet. Døren ses helt tilmuret på N. P. Jensens plan fra o. 1900, mens den var delvist genåbnet før 1924, jf. plan ved Knud Lehn Petersen. Nichen tjener nu til opstilling af et brandskab. Rummets funktion kendes ikke, men det kan oprindeligt have været tænkt som *sakristi*? (sml. s. 5437). Det fungerede i en periode som fyrrum (jf. s. 5443).

Fig. 23–24. Søndre kapel. 23. Arkade og nordøstre hvalvpille (s. 5429). 24. Sydøstre hvalvpille (s. 5429). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The south chapel. 23. Arcade and north-eastern vaulting pillar. 24. The south-eastern vaulting pillar.*

Fig. 25. Søndre kapel, gavlens inderside (s. 5430). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – South chapel, the inner side of the gable.

Eftermiddelalderlige reparationer og vedligeholdelser. Ved biskop Jacob Madsens besøg i kirken 1590 noterede han sig bl.a., at der var »feiler paa Tornet oc Tag...«. Ligeledes omtaler han, at præstens korn »ligger i Synderkapellet, 1 Dør fore«. ⁴⁰ Det kan dreje sig om den $\dagger$ dør, der ses i sydgavlen eller de ommuringer, der ses på kapellets vestmur (jf. s. 5429). I en kommentar fra stiftet til Skamby Kirkes regnskaber 1665 berettes, at kirken var 'ganske brøstfældig på murene alle vegne'. ⁷¹ Ved synsforretningen 1723 nævnes, at 'kirken dette år overalt er blevet renoveret', ⁷² og i en beskrivelse 1755 omtales kirken som værende i meget god stand. ⁷³ Kirkeejerne var 1819 under tiltale for at have forbrudt deres ejerskab til kirken som følge af manglende vedligeholdelse. De erklærede samme år, at kirken nu var »ordentlig og net« på nær enkelte dele, ⁵⁸ og året efter forelå en attestation på, at kirken var istandsat, og at når de nye stole også var færdigt istandsat, ville kirken blive

en af »de mest udmærkede i Fasthed og Skionhed i Odense Amt«. ⁵⁸ Ved et syn 1827 oplystes, at et af korets østhjørner var skredet en tomme ud. ⁴⁹ 1839 oplyste kirkeejerne til Danske Kancelli, at man de foregående år, udover til reparation og udskiftning af tagbeklædning (jf. s. 5441), havde anvendt over 1.000 rigsdaler til kirkens forskønnelse til såvel indvendig som udvendig hovedreparation, nye vinduer (jf. s. 5439) og døre samt havde indrettet nyt våbenhus. ⁴⁹ Hermed flyttedes våbenhusfunktionen (jf. s. 5420) til tårnrummets vestre del. I forbindelse med at kirkeejerne 1847 donerede et orgel til kirken (jf. s. 5467) og samtidig opførte et orgelpulpitur (s. 5469), blev der opført en tømret nord-sydgående skillevæg med en fløjdør (jf. s. 5467), der adskilte den vestre del til en forhal fra tårnrummets østre del. Kirken var under murreparation 1849, 1860, og 1877 nævnes, at det ydre var under reparation, men det fremgår ikke af kilderne, hvad der blev lavet. ⁷⁴

Fig. 26. Nordre kapel set mod nord (s. 5430). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The north chapel looking north.*

Af en regning 1879 fremgår bl.a. en opmuring af 'den store buer', hvilket sandsynligvis må være undermuring af skjoldbuer og gjordbuer i skibets to vestre fag (jf. fig. 28 og 39 samt s. 5421). En tilsvarende undermuring gennemførtes bl.a. i Drigstrup Kirke (s. 4087). Ved kirkesynet 1880 omtaltes, at tårnet og især dets sydside trængte

til en murreparation.⁷⁵ Det gentages de følgende år, men var endnu ikke påbegyndt 1885.⁷⁶ Året efter var den tilsyneladende i gang, idet der da var planer om at få en arkitekt, helst J. Vilh. Petersen, Odense, til at udarbejde tegninger til en ny vestdør og vinduet herover.⁷⁷ Arkitektens udarbejdede forslag (fig. 93), som blev udført, er en fladbuget

dør med halvstensstik og herover et glat prydskitte samt et spidsbuet, dobbeltfalsset vindue, begge indarbejdet i et spidsbuet spejl med halvstensstik. Døren (jf. fig. 3) må have afløst en tidligere dør på stedet (jf. s. 5422) og er i så fald udvidet, ligesom vinduet kan have afløst et ældre vindue (jf. s. 5422). Der er et spidsbuet vindue i nord- og sydmuren. Vinduerne er udvendig falsede og indvendig smigede og er formentlig samtidig med ombygningen. Endelig blev de pibeformede åbninger i gavltrekanterne tilmuret og erstattet af et glamhul i hver gavl (jf. fig. 4 og 14).

Det er formentlig også ved denne lejlighed, at trappehusets søndre del er fornyet (jf. s. 5427). Ved synet 1887 konstateredes, at den udvendige istandsættelse nu var færdig, så man kunne påbegynde den indvendige.⁷⁵ Det kan være ved denne lejlighed at kirkens mure er afrenset (jf. s. 5443).

En indvendig restaurering blev planlagt 1889, hvorved bl.a. et træanker skulle erstattes af et af

jern,⁷⁶ men arbejdet synes ikke udført før efter 1892.⁷⁸

Ved synet i forbindelse med kirkens overgang til selveje 1. januar 1909 planlagdes forskellige arbejder, herunder fornyelse af gulve (jf. s. 5438).³⁹

Et *dåbsværelse* etableredes 1925 i den vestre del af tårnummets nordre del (jf. ovf.), ved at der her opsattes en bræddeskillevæg. Den fjernedes 2002 (jf. ndf.).⁴⁴

1939 blev der indsendt et andragende til Kirkeministeriet om frigørelse af midler til kirkens istandsættelse, og dette bevilgedes 1941.⁷⁹ I forbindelse med synet 1941 blev det besluttet at forny tårnets vestdør.⁵⁰ Arkitekt A. Jacobsen, Odense, der forestod arbejdet, tegnede en ny dør samt et stort cirkelvindue (jf. fig. 14) til afløsning af det gamle fra 1880'erne (jf. ovf.). Den fladbuede dør, der formentlig er gjort bredere, har halvstensstik og ny, kraftig udvendig skråfals. Spejlet fra for-gængerens fjernedes, og herover indsattes et stort

Fig. 27. Nordre kapel og våbenhus set fra nord (s. 5430). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – North chapel and porch seen from the north.

Fig. 28. Indre set mod øst, antageligt o. 1879. Foto i NM. *Interior looking east, probably c. 1879.*

cirkelvindue med halvstensstik. Samtidig udvidedes granittrappen.⁸⁰

Da man 1971 havde overvejelser om at inddrage det tidligere fyrrum (jf. s. 5431) til sakristi, overvejedes også at skabe adgang fra tårnet til skibets tagrum.⁵⁰ Planerne blev dog skrinlagt, og det er fortsat herfra, der er adgang til nordkappellets tagrum og fra dettes tagrum til resten af kirkens.

Forhallen blev istandsat 2002, hvorved skillevæggen mellem forhallen og resten af tårnrummet blev varme- og lydisoleret.⁴⁴ Skillevæggen til dåbsværelset, der blev etableret i 1925 (jf. ovf.), blev fjernet ved samme lejlighed.⁴⁴

En *gravkrypt* blev 1615 aftalt etableret i nordre kapel (jf. s. 5430), hvor søstrene Elisabeth og Leonora Svave indgik en kontrakt (jf. s. 5414 og 5480) om en begravelse i kapellet. Ifølge kontrakten fik de råderet over et areal på 10×7 alen (ca. 6,25×4,4 m) 'i dybden efter deres eget gode behag'. Endvidere blev der givet tilladelse til at mure en trappe og gennembryde nordmuren med hen-

blik på to tvinduesåbninger, af hvilke kun den ene blev udført (jf. fig. 27). Der blev desuden givet tilsagn om, at pladsen over begravelsen skulle friholdes for stolestader og andet. Alle udgifter til indretningen af begravelsen skulle afholdes af søstrene og ikke være kirken til besvær.⁸¹ Byggeomkostningerne har næppe været dækket af de 160 rigsdaler in specie, som søstrene ifølge kontrakten 'forærede' kirken til gengæld for begravelsen (jf. s. 5414 og 5480). Søstrene udstedte 6. okt. 1618, dvs. 16 dage før Elisabeth Svaves død, et gavebrev på en gård og seks huse i Kærby til 'prædikestolen' (dvs. præstebordet) og til vedligeholdelsen af deres begravelse.⁸² Begravelsens karakter af en hvælvet gravkrypt fremgår af en beskrivelse 1790, der omtaler den som en 'hvælvet kælder'.⁸³ På det tidspunkt var ingen blevet nedsat i omtrent 150 år. 1812 betegnedes den som en 'kælderbegravelse' med 'to frøkener Svavers lig'.⁵⁸ Adgangen til begravelsen blev formentlig senest tilmuret 1814.⁸⁴ Menighedsrådet fremsatte 1908 ønske om at gen-

åbne begravelsen, men der er ingen underretninger om, at det er sket.⁴⁹ En åbning lige over jordsmon i nordsiden (jf. fig. 27) må have været etableret i forbindelse med gravkrypten.

Ovennævnte beskrivelse 1790 omtaler også 'præsterne begravelse, som er i en hvælvet kælder.'⁸³ En kælderbegravelse, 'hvori 3 ligkister findes' nævnes i amtsprovstiets korrespondance 1812 og igen 1813, hvor sognepræst Zeuthen afstår retten til at anvende den.⁵⁸ Dens placering kendes ikke, men den kan have været under rummet mellem det nordre kapel og våbenhuset, idet sognepræst Karl Hansen 1867 her omtaler en »lille hvælving, som indeholder en mængde forraadnede Træstumper og en Deel Menneskebeen og to Hoveder, samt Stykker af en nyere Liigkiste«.⁶⁵

Sakristi? Ved et syn 1820 foresloges at indrette et sakristi bag ved alteret.⁴⁹ Hvorvidt dette er sket, vides ikke, da der ved et syn 1836 omtaltes, at der skal indrettes sakristi i den gamle begravelse; dette er næppe sket. En funktion som sakristi

kan tidligere have været knyttet til dette rum (jf. s. 5432).⁵⁸

Et *ligkapel* blev 1908 foreslået indrettet i det søndre kapel, men blev i stedet indrettet i det tidligere våbenhus (s. 5419).⁴⁹ Den fladbuede dør med stik af buedeformede kvadre blev udvidet (jf. fig. 29), hvor partiet omkring døren tydeligt ses ommuret. Rummet blev formentlig ved denne indretning overdækket af det bestående trætondehvelv (jf. fig. 9). 1928 skulle rummet kalkes indvendig,⁸⁵ og det står nu indvendig glatpudset.

Gulve. De nuværende gulve i kor, skib og begge kapeller er siden o. 1942 af gulrøde teglsten, lagt to og to skiftevis i bygningens længde- og bredderetning,⁸⁶ korrinnet er ruskiffelagte sten, lagt på den lange led. Inden for knæfaldet er brædegulv, senest fornyet 2011 og ved samme lejlighed sænket til samme niveau som korets gulv.⁸⁷ I stolestaderne brædegulv. I tårnummets vestre del gule teglsten, lagt i bygningens længderetning, og i ligkapellet gulrøde klinker.

Fig. 29. Kirken set fra nordøst. Foto Kristian Hude o. 1908. I NM. – *The church seen from the north-east.*

Fig. 30. Skibets tagværk set mod vest (s. 5440). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The roof structure of the nave looking west.*

†*Gulve.* Gulvene var 1815 i meget dårlig stand, og det besluttedes, at der i stedet for den krævede udbedring blev lagt nyt gulv af 'brædder og sten' i våbenhuset, kirkegulvet og koret m.v.⁵⁸ Gulvet i søndre kapel var 1824 i dårlig stand og var sunket.⁴⁹ 1828 var gulvet i såvel mandfolke- som fruentimmerstolene forrådnede og trængte til reparation; oplysningen blev gentaget det følgende år.⁴⁹ Af en beskrivelse 1862 fremgår, at gulvene da var af teglsten på nær inden for knæfaldet, inden for gitteret i nordre kapel og i 33 af stolestaderne, hvor der var fjællegulv. I nogle af stolestaderne var der stengulv, og her skulle anbringes skamler.³⁹ 1867 omtaltes stengulvet som værende i så dårlig stand, at det skulle omlægges.⁷⁴ Dog er dette næppe sket 1873, da gulvet i skibet da synes temmelig ujævn (jf. fig. 83). I forbindelse med en planlagt restaurering af kirken i 1880'erne, planlagdes flere gravsten i kirkens gulv optaget og flyttet (jf. s. 5473) og kirkens gulve istandsat.⁷⁶ Først 1896 meddeltes ved synet, at kirkens midtergang nu var helt flise-

belagt.⁸⁸ Af et fotografi o. 1908 (fig. 38) fremgår, at der da var diagonaltlagte, lyse og mørke kvadratiske fliser i skibet. Ved kirkesynet 1908 i forbindelse med kirkens overgang til selveje 1. januar 1909 (jf. s. 5414) meddeltes, at flisegulvet i koret skulle omlægges, og det er formentlig ved denne lejlighed, at der også kom diagonaltlagte, lyse og mørke kvadratiske fliser her. Samtidig skulle der lægges 100 kvadratalen nyt gulv i stolene i skibets vestre del, og gulvene i de to kapeller og tårnets vestre del skulle omlægges.³³

En falset, fladbuget *dør* i muren mellem nordkappellet og det smalle rum vest herfor, længst mod syd i muren, blev o. 1971 indsat i den tidligere indblæsningsåbning fra varme anlægget (jf. s. 5436 og 5443).

Kirkens nuværende *vinduer*, to i koret, tre i skibet og et i hvert af kapellerne er indsat før o. 1885 (jf. fig. 35). I et provstesyn 1908 omtaltes ni støbejernsvinduer, hvilket må være en fejlskrivning for de trykkede spidsbuede, dobbeltsmigede

smedejernsrammer, der fortsat sidder i kirken.⁴⁹ I 1887 ønskedes de udskiftet,⁸⁹ men det gennemførtes ikke. Et vindue i våbenhusets vestmur er sandsynligvis samtidigt. Det har i en periode været tilmuret, idet det fremstår som ind- og udvendige nicher på N. P. Jensens plan fra o. 1900, men blev genåbnet inden 1924 (jf. plan ved Knud Lehn Petersens).

†*Vinduer*. Kirkeejeren havde i 1830'erne indsat nye vinduer i kirken.⁴⁹

Tagværker. Kirkens tagværker, der senest er restaureret 2018 ved C & W Arkitekter a/s, Svendborg, er delvist af eg.⁴⁴

Skibets tagværk af eg (fig. 30) har 17 spærfag, bestående af tre systemer. Det første system fra øst består af fem fag med to hanebånd og krydsbånd,

Fig. 31. Søndre kapels sydligste spærfag i øst. Spær, krydsbånd, spærstiver og spærfod (s. 5440). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The south chapel's southernmost truss in the east. Rafter, cross timber, rafter post and foot.*

bladet med hageblad og med nummerering i syd. Det næste har syv fag med to hanebånd og krydsbånd, lodrette spærstivere i spærfodder, der alle er fornyede, alt bladet med hageblad, nummerering i nord med firkantsnit, generelt i spærets øvre og nedre ende samt i spærstiverne. Det vestligste system består af fem fag, hvoraf det vestligste er helt fornyet 2018. Konstruktion som de øvrige og med stregnumre i nord. Over det østre fag i nord er nogle spær afkortet og spærstivere fjernet i forbindelse med opførelsen af nordkapellet, som således er yngre end skibets nuværende tagværk.

Nordre kapels tagværk, hovedsagelig af eg (fig. 33), består af fem spærfag samt yderligere tre, der er afkortet ved graten. De har to hanebånd og krydsbånd, der er bladet med hageblad, generelt på nordsiden, med undtagelse af nr. 5; der er let skrå spærstivere i kappede bindbjælker. Tagværket er nummereret fra syd. Spærfag nr. 5 er vendt; det har firkantstik i vest og stregnumre i øst, nu på sydsiden. Spærfag nr. 4 synes intakt, er nummereret 4

med stregnumre i vest og firkantstik i øst, nummereret på nordsiden. Det nu 3. er flyttet, nummereret nr. 1, er dog intakt. Spærfag nr. 3 udskiftet med fyr med enkelte genanvendte dele, mens spærfag nr. 1 består af dele af nr. 3, ellers fornyet. Kappellets tagværk blev ved den dendrokronologiske undersøgelse (jf. s. 5441) dateret til o. 1520.

Søndre kapels tagværk af eg består af syv spærfag med to hanebånd og krydsbånd, bladet med hageblad fra nordsiden (fig. 31); nummerering på nordsiden med firkantstik.

Tårnets tagværk, der for en stor del er af eg, har syv spærfag, der har to hanebånd og krydsbånd og lodrette spærstivere i spærsko. Det er imidlertid meget omsat og suppleret med fyr.

Korets og våbenhusets tagværker er af fyr med lidt genanvendt egetømmer.

Klokkestolen er nyere, af fyr.

Dendrokronologiske undersøgelser. Der er i 2018 udtaget i alt 19 boreprøver og savede prøver af egetømmer i tagværkerne over skib samt nordre

Fig. 32. Kassemur, nordre kapels gavlmur (s. 5430). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Double wall, the north chapel's end wall.*

Fig. 33. Nordre kapels tagværk set mod nord (s. 5440). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The internal roof structure of the north chapel looking north.*

og søndre kapel.⁹⁰ Af de 11 prøver fra skibets tagværk (jf. s. 5440) kunne kun tre dateres, to til o. 1722-23 og én til o. 1400. Alle de fire udtagne prøver fra nordkappellets tagværk (jf. s. 5440) kunne dateres til o. 1520. Ingen af de fire udtagne prøver fra sydkappellets tagværk kunne dateres.

Tagbeklædning. Kirken er tækket med bly på skib, våbenhus, nordkapel og mellembbygningen imellem disse, senest fornyet 2018-19 ved C & W Arkitekter a/s, Svendborg og blytækkerfirmaet Michaelsen.⁴⁴ Kor, sydkapel og tårn er tækket med tegl, sydkappellets senest fornyet 1993 og tårnets med håndstrøgne vingetegl 2002.⁴⁴

†*Tagbeklædning.* Ved biskop Jacob Madsens besøg i kirken 1590 var der blytage over det meste af kirken, på nær sydkapellet og nordkappellets østside, hvor der var tegltage.⁴⁰ Ved synet 1631 bemærkedes, at blyet på den søndre side af tårnet skulle omlægges fuldstændigt.³⁷ 1665 var våbenhusets blytag repareret.⁷¹ I løbet af 1600-årene og begyndelsen af 1700-årene omtales tagene flere

gange som brøstfældige og skal omstøbes.⁹¹ I en beskrivelse 1755 synes hele kirken at være tækket med bly.⁷³ 1788 gaves der tilladelse til, at det nedtagne bly fra kirketårnet måtte anvendes til at reparere kirkens øvrige blytage, og til at lægge tagsten på tårnet.⁹² 1825 ansøgte baron Blixen-Finecke om tilladelse til at sælge det gamle blytag og for indtægterne heraf lægge et nyt zinktag.⁵⁸ I maj 1827 rykkede kancelliet for regnskab for det nedtagne blytag, og der svarede, at regnskabet ville foreligge i juli samme år, og af dette fremgår, at der er blevet solgt bly og trærafter ved auktion, og der anføres, at der intet overskud er til amtets hjælpekasse.⁵⁸ Det oplyses endvidere, at arbejdet er udført af kobbersmed Tydsk og kobbersmed Stokmann.⁵⁸ Allerede 1836 godkendte Danske Kancelli, at C. F. v. Blixen-Finecke måtte lade zinktaget, der var lagt på kirken efter bevilling af 8. nov. 1825, og som nu var i meget dårlig stand, erstatte af et stentag. Det oplystes, at det var zinktaget over det søndre kapel, der var i så

dårlig stand, at hvælvingen truede med at falde ned, og at regnvandet også havde trængt ind til pillen og hvælvingen i skibets østligste fag.⁹³ Der er næppe lagt tegl på hele kirken, da det af biskop Engelstofts beskrivelse 1861 fremgår, at der da var bly over kor, skib, våbenhus og det nordre kapel, mens der var tegl over søndre kapel og tårnet.⁹⁴ Året efter fremgår det af kirkens protokol, at 'taget på skibet samt nordre kapel, det gamle våbenhus, materialhuset og nordre side af koret er tækket med bly, på tårnet, søndre kapel og korets søndre side er der tækket med tagsten'.⁹⁵ Oplysningen bliver gentaget lidt senere i 1860'erne.⁶⁵ Reparationer af såvel blytage som tegltage optræder gentagne gange i slutningen af 1800-årene og i løbet af 1900-årene.⁹⁵ 1940 tilbød Nordisk Kabel og Tråd at afhente det bly, der var tilovers ved omstøbningen af kirkens tag for 1 kr. pr. kg., og et beløb på 1.700 kr. indbetaltes 29. nov. 1940.⁹⁶

Kirkens nuværende *opvarmning* er naturgas. Det blev etableret o. 1980, og fyret blev placeret i en til formålet opført bygning på kirkegården (jf. s. 5416).⁴⁴

†*Opvarmning*. Ved kirkesynet 1879 noteredes, at der efter menighedens ønske burde opsættes mindst to kakkelovne i kirken.⁷⁶ Ifølge en reg-

ning samme år var der opmuret to skorstene.⁴⁹ I synsprotokollen 1886 omtales, at skorstenen på den søndre side var blevet forhøjet uden synets vidende. Dette var gjort for at imødekomme præstens ønske om at hindre den i kirken ofte generende røg. Synet mente, at man måtte tilstræbe at få begge skorstene til at udmunde i overensstemmelse med ministeriets cirkulære af 15. september 1884, og hertil skulle en arkitekt rådspørges.⁷⁷ Ovnene må have været placeret henholdsvis i nordkappellets sydøsthjørne (jf. fig. 38) og i skibets sydside ved pillen mellem 2. og 3. fag, idet der på et fotografi fra mellem 1879 og 1889 ses en skorsten her (jf. fig. 28). I et inventarium 1908 omtales to ovne, en større og en mindre,⁹⁹ og i en udskrift af kommissionsforretningen samme år noteredes, at kakkelovnene var for små til at opvarme det store rum tilstrækkeligt. Begge omtaltes som værende gamle og om nogle år itubrændte. I al fald den østre ovn må være udskiftet, da der på et fotografi fra 1914 (jf. fig. 46) ses en større ovn, som var placeret i skibets nordøsthjørne. Den vestre ovn må på et tidspunkt inden da være flyttet til tårnummets nordøsthjørne, idet den optræder på N. P. Jensens plan o. 1900. Det noteres endvidere i oven-

Fig. 34. Kirken set fra syd efter 1879 (jf. s. 5442). Foto i Sønder sø & Omegns Lokalhistoriske Arkiv. – *The church from the south after 1879.*

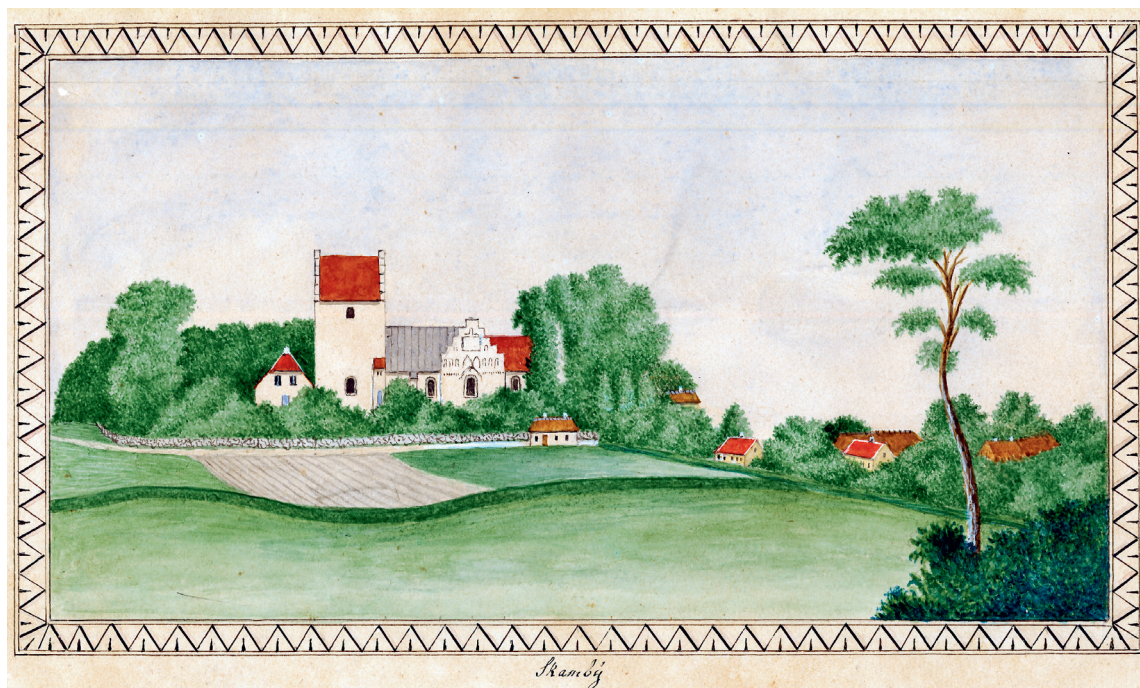

Fig. 35. Kirken set fra syd i 1800-årene?. Akvarel. Sønderø & Omegns Lokalhistoriske Arkiv. *The church seen from the south in the 1800s? Watercolour.*

stående udskrift af kommissionsforretningen, at 'murværket om den vestlige ovn bør snarest fjernes og erstattes af en almindelig ovnkappe, da det ser uskønt ud og sikkert også hindrer varmen i at fordele sig'.⁴⁹ I kirkens forhandlingsprotokol 1909 noteredes, at synet ikke havde noget imod, at 'den nederste kakkellovn flyttes hen foran den nærmeste bue',³⁹ hvilket sandsynligvis betyder, at den vestre blev flyttet til østsiden af tårnbuens nordre vange (jf. fig. 46) og med genanvendelse af skorstenen, som stadig er bevaret op igennem tårnet (jf. fig. 15), og i provstesynet samme år noteredes, at kakkellovne trængte til en fornyelse i nærmeste fremtid.⁴⁹ I 1922 var kirkens ovn så medtaget, at synet bifaldt, at man anskaffede en ny, eventuelt et nyt varmeapparat.³⁹ Det må dreje sig om en kalorifer, der placeredes i rummet i slippen mellem nordkapel og våbenhus og med en panelklædt indblæsningskanal i nordkappellets sydvesthjørne. 1926 skulle varmeapparatet repareres, og hvor den ildfaste opmuring i ovnen var brændt itu, skulle denne fornyes.⁸⁵ 1929 omtaltes en skorsten i nordre kapel.⁵⁰ Igen i 1933 påpe-

gedes, at varmeapparatet var så medtaget, at det måtte udskiftes. Herefter rettedes der i en skrivelse henvendelse til L. Lange & Co Jernstøberi om et nyt varmeapparat, og der blev samtidig givet tilladelse til, at kirken måtte låne 2.472 kr. af stiftsmidlerne til installering af varmeapparatet.⁹⁶ Det må dreje sig om den støbejernskalorifer, der blev sløjfet 1962 (jf. ndf.). 1939 gav muremester J. J. Brockstedt & Søn et tilbud om nedtagning og genopførelse af en skorsten.⁹⁶ I slutningen af 1950'erne henstillede synet menighedsrådet til at undersøge mulighederne for en effektiv opvarmning.⁵⁰ Ved et ekstraordinært syn af kirken 1962 drøftedes bl.a. ændring af kirkens opvarmningsforhold, hvorefter man besluttede en tilslutning til byens fjernvarmeværk.⁹⁷ Indføringsåbningen skulle da tilmures med henblik på en eventuel senere indsættelse af en dør, som arkitekten havde foreslået (jf. s. 5438).⁹⁸

Belysning. Provstesynet tillod 1911, at der blev installeret elektrisk lys i kirken.³⁹

Støttepille. En kraftig støttepille på skibets sydside (jf. fig. 10) er delvist opført af små sten og

afsluttes foroven af en profilgesims. I dens forside indgår en billedsten med en løve (jf. s. 5417).

†*Støttesteppe*. I en beskrivelse af kirken 1862 omtales en pille på kirkens nordside.³⁹ Det må dreje sig om en pille ved overgangen mellem skibets nordvesthjørne og tårnet, hvor der er tydelige spor af en fjernet pille (jf. fig. 13).

Fortov. Der er et fortov, lagt af små sten, omkring hele kirken. Ved kirkesynet 1862 blev besluttet at anlægge et fortov i en bredde af 1½ alen omkring kirken, og fortovet skulle have fornødent fald.⁷⁴ Allerede 1876 skulle fortovet forhøjes og gives et udadrettet fald, 'så vandet ikke siver ind og giver fugtighed',⁸⁹ og i 1908 skulle dette omlægges.⁴⁹

Murbehandling. Senest o. 1908 er kirkens murværk blevet afrenset (jf. fig. 29).

†*Murbehandling*. Af et fotografi af kirken efter o. 1879 (fig. 34) fremgår det, at den da var hvidkalket. Ligeledes findes en akvarel formentlig fra anden halvdel af 1800-årene, hvor den også er kalket (fig. 35).

Et †*materialhus* nævnes i kirkens forhandlingsprotokol 1862 beliggende vest for og stødende op til våbenhuset. Det omtales også 1908, men det optræder tilsyneladende ikke på K. Hudes fotografi af kirken samme år (fig. 29).³³

Fig. 36. Kalkmalet indvielseskors, o. 1500, på den vestre vange mod nordkapellet (s. 5444). Foto Arnold Mikelsen 2018. – *Painted consecration cross, c. 1500, on western jamb of the north chapel.*

KALKMALERIER

Der blev 1980 fundet indvielseskors og geometrisk udsmykning fra senmiddelalderen. 2011 afdækkedes et fragment af senromansk figurmaleri på korets nordvæg.

Senromansk kalkmaleri. På korets nordvæg ses et fragment af en Korsbæringsscene (fig. 37), der af Sissel F. Plathe er blevet dateret til o. 1175–1200.⁹⁹ Scenen afgrænses foroven og til venstre af en retvinklet ramme i rød okkerfarve. Uden for denne ses kobbergrønne farverester, formentlig fra andre episoder af Jesu Lidelseshistorie. Jesus er vist gående mod højre med et latinsk kors over højre skulder. Ansigtet er vist fremadrettet og i trekvartprofil. Det er udført med en gul okkerfarve, og en mørkere tone tegner næseryggen, de sammenknebne øjne samt øjenbryn og hår. Glorien erkendes ved dens sorte omrids. Han er iført en rødlig kappe og holder om det latinske kors ved dets kryds, højre hånd om den nedre tværarm og venstre om stammen. Korset har sorte konturer og tydelig samling med tværarmen foran stammen. Til venstre ses følget bestående af Johannes og dernæst Maria, begge med glories i sort kontur. Johannes er vist med opadvendt ansigt og blik, mens Marias hoved er svagt ludende og det ene øjenbryn tilsyneladende nedavendt i en bekymret mine. Johannes er iklædt rødlig kjortel og kobbergrøn kappe, mens Marias kjole og kappe har samme farver, men i omvendt forhold. Konturen af hendes kappe og tætsiddende hovedlin er opridset med gul okkerfarve. I billedets højre side ses en hævet arm tilhørende en person med front mod Jesus, sikkert en bøddel. Maleriet er fundet 2011, men ikke restaureret.

Senmiddelalderligt kalkmaleri. Et indvielseskors på den vestre vange mod nordkapellet (fig. 36) er antagelig malet umiddelbart efter opførelsen af dette (s. 5430). Korset er malet med rødt og indrammes af to ringe, en grå og en smallere rød, kantet af krabbeblade. Korsarmene og cirkelslagene er omhyggeligt udført efter forudgående passerindridsning. Diameteren er 35 cm og centrum findes 195 cm over nuværende gulvniveau. Det er afdækket 1980 og restaureret 1992. Tilsvarende passertegnede †indvielseskors blev fundet på den

Fig. 37. Korsbæringen, fragment af kalkmaleri o. 1175–1200 på korets nordvæg (s. 5444). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *The bearing of the cross, fragment of mural c. 1175–1200 on the north wall of the chancel.*

østre vange mod nordkuppet (155 cm over gulvet, stærkt beskadiget) og på sydkuppets østmur (henholdsvis 191 og 183 cm over gulvet).¹⁰⁰

En geometrisk udsmykning af korbuens vanger (jf. fig. 67) er antagelig lidt yngre, fra o. 1520–30.⁹⁹ Den består af to vandrette, ca. 60 cm brede bånd i hele vangens bredde, ca. 180 cm over nuværende gulvniveau. De viser to rækker hvide romber mellem tre grå zigzagstriber og kantende, røde trekanter. Afdækket 1980 og restaureret 1992.¹⁰⁰

Eftermiddelalderligt kalkmaleri. I østkappen af skibets østhvælv findes Christian IV's monogram og valgsprog »R(egna) F(irmat) P(ietas)« (fromhed styrker rigerne) samt årstallet »1.6.4.8.« (jf. fig. 39). Det er formentlig udført i forbindelse med kongens død dette år. Monogrammet ses også på de ældste interiøroptagelser (fig. 28).

En $\dagger$ bemaling bag altertavlen blev måske sløjft 1820, da 'hvælvingens maling bag alteret burde svare til kirkens øvrige'.⁴⁹

Fig. 38. Indre set mod nordøst. Foto Kristian Hude o. 1908. – Interior looking north-east.

INVENTAR

Oversigt. Som sædvanligt er kirkens ældste inventarstykke den romanske font. Den prydes af arkader. Et stort korbuekrucifiks fra o. 1520-25, der er tilskrevet Claus Berg, tjener siden 1941 som alterprydelse. Alterstagerne er antagelig fra o. 1575. Alterbordet er et panelværk, hvis forside fra o. 1575-1600 har tidstypiske, masurådrede fyldinger. Prædikestolen fra o. 1600 har evangelistrelieffer og tilhørende, malede skriftsteder. Den bærer signaturen »HB«, antagelig for dens billedskærer. Sygesættet må henføres til samme tid. Alterkalken er udført af Klaus Christensen i Odense. Den er givet til kirken af søstre Elisabeth Svave (†1618) og Leonora Svave (†1624) som modydelse for deres begravelsessted i kirken. Den bærer årstallet 1618, men er formentlig anskaffet tre år tidligere. Den tilhørende 7disk blev 1780 udskiftet med den nuværende, fra Odenseguldsmeden Rasmus Rasmussen Møller, der antagelig har kopieret den gamle. Dåbsfadet fra o. 1625 med frit drevet fremstilling af Evas Skabelse må antages for nederlandsk. En dygtig 1600-talskopi efter Veroneses »Gæstebuddet i Levis hus« er 1847 skænket til kirken af dens daværende ejer. Den ældste klokke (nr. 1) er støbt 1653 af Lauritz Jensen, Odense.

En tidligere altertavle med Korsfæstelsesmaleri efter Rubens fra o. 1700 hænger nu i sydkapellet. Der findes en Frederik IV's bibel fra 1722. En oblatæske fra Jens Jensen Klitgaard, København, er dateret 1723 og bærer våben, der antagelig tilhører Gustav Grüner til Margård. Af et (†)alterklæde fra o. 1800-25 er bevaret broderede applikationer med våbener og navnetræk for kirkens ejere Carl Philip Blixen-Finecke og Sofia Magdalena von Essen. En pengeblok har skåret årstal »1804« (desuden findes en kopi fra 1925). En højst bemærkelsesværdig skriftestol er 1820 indrettet i nordkapellet. Den består af en stor skranke med knæfald og en armstol til præsten. Den yngste klokke (nr. 2) fra 1830 er støbt af I. C. & H. Gamst, København. Fire salmenummertavler hidrører fra o. 1850. Alterskranken er fra 1889. En alterkande(?) i jugendstil er anskaffet fra den 1903-10 virkende hollandske tinwarefabrik Urania. Tre lysekroner er ophængt 1911 (og suppleret 1978). Stolestaderne og orgelpulpituret stammer fra istandsættelsen 1925 og er tegnet af arkitekt Knud Lehn Petersen. Nogenlunde samtidige er to syvstager, hvoraf den ene er udført af kunstsmed Hans Rasmussen, Hudevad. Dåbskanden er fra 1947. Orglet med ni stemmer er bygget 1972 af Marcussen & Søn, Aabenraa.

Fig. 39. Indre set mod nordøst. Foto Arnold Mikkelsen 2018. – Interior looking north-east.

Farvesætning og istandsættelser. Stolestaderne står med rødt og lysegråt som hovedfarve, mens vestendens skillevæg, pulpitur og orgelfacade har afdæmpede gråtoner. Af det historiske inventar står alterbordsforsiden med oprindelig bemaling, mens korbuekrucifikset (nuværende alterprydelser) og prædikestolen har ny staffering.

Det efterreformatoriske kirkerum omfattede ifølge biskop Jacob Madsen 1590 en katolsk $\uparrow$ altertavle med Korsfæstelsen, et stort $\uparrow$ skab i korets nordside og en 'smuk' og gammel, dvs. middelalderlig, $\uparrow$ degnestol, der antagelig stod i korets sydside, idet biskoppen bemærkede, at ingen skriftestol stod på den anden side. Koret var adskilt fra skibet ved et $\uparrow$ korgitter, mens $\uparrow$ prædikestolen stod ved 'den søndre side foran kapellet', der var adskilt fra skibet og blev brugt til opbevaring af præstens korn. Døbefonten stod i nordkuppet, og imellem dette og skibet var opsat et $\uparrow$ panel ($\uparrow$ fontegitter).⁴⁰

Efter Karl Gustav-krigene 1657–60 blev det bemærket, at 'kirkens ornament og den hellige tjenestes fornødne instrumenter' var i behold og uskadede.³⁷ Kirken blev 1723 'overalt renoveret',⁷² og 1755 beskrevet som værende i meget god stand.⁷³ 1819 tiltalte kirkeejerne Carl Philip Blixen-Finecke og Sofia Magdalena von Essen samt deres forvalter Peder Strøbch for

manglende vedligeholdelse af kirken med påstand om tab af patronatsretten. Efterfølgende erklæredes det i december 1819, at kirken nu var 'ordentlig og net' på nær enkelte dele.⁵⁸ I januar 1820 atterredes det, at kirken var renoveret, og at der i løbet af det kommende forår ville blive opsat nye stole.⁵⁸ 1839 meddelte kirkeejerne Danske Kancelli, at man i de to seneste årtier havde anvendt over 1.000 rigsdaler til kirkens forskønnelse. Der var indsat nye vinduer og døre (s. 5433) samt indrettet en ny indgang i tårnrummet og en skriftestol. Desuden havde man ladet alt træværk bemale, uden tvivl med den lysegrå 'perlemaling' der bekrives 1862.³³ Kirkeejerne skænkede 1847 et $\uparrow$ orgel og det store maleri, kopieret efter Veroneses »Gæstebuddet i Levis hus«. Anledningen var formentlig deres søns dåb 22. aug. samme år, hvor kronprins Frederik (VII) stod fadder.¹⁰¹ 1861 noterede biskop C. T. Engelstoft, at begge kapeller var adskilt fra kirken ved bræddewægge, men tilføjede senere (formentlig 1870), at de var fjernet.⁹⁴ Dette må være sket i forbindelse med indretningen af sydkuppet til 'dåbskapel', en funktion, der tidligst omtales 1867.¹⁰² 1873 blev inventaret egetræsmalet.⁷⁵ 1889 fornyedes stolene, og koret blev istandsat: gravsten blev taget op i forbindelse med en fornyelse af gulv (jf. s. 5438) og alterskranke.

Desuden fjernede man gitre på hver side af altertavlen.⁷⁵ En istandsættelse 1925 ved Knud Lehn Petersen (jf. stolestader og orgelpulpitur) fremgår af arkitektens tegningsmateriale samt fotos før og efter (fig. 46 og 99), mens den først ses omtalt på skrift 1941, da samme arkitekt som kgl. bygningsinspektør kommenterede en planlagt istandsættelse, som han betegnede som 'afslutning af istandsættelsen 1925'.⁴⁴ Istandsættelsen 1941 fandt sted under ledelse af arkitekt Axel Jacobsen og omfattede bl.a. nystaffering af inventaret. Det fremgik da, at 'hovedfarver på orgel og stolestader ville blive bevarede i lyse toner'.¹⁰³ Ved en indvendig istandsættelse 2011 blev alterbordsforsiden fra renæssancen fremdraget, mens korbuekrucifikset blev nystafferet.¹⁰⁴

Alterbordet er et panelværk, 194×64,5 cm, 101,5 højt, hvis forside fra o. 1575-1600 har oprindelig bemaling (fig. 40). Alterbordsforsidens fire højrektangulære fyldinger prydes af glat listedekoration i form af romber inden for rektangel, sidstnævnte med neglesnit. Også frisefelterne har romber. De lodrette rammestykker er udformet som kannelerede pilastre, mens de vandrette lister har triglyfagtige indsnit. Forsiden står med en aldrig overmalet, oprindelig bemaling på kridtgrund. Fyldingsbundene har en lys, gulbrun

ådring med rødbrune tegninger. I hovedfelterne er den udført med en dupning, der er blevet betegnet som 'en slags fantasi-intarsia i vertikale og horisontale bånd'.¹⁰⁵ Tilsvarende inden for romberne i frisen, der ellers har masurådring i svungen streg. I og omkring hovedfelternes romber er cinnoberrøde mauresker. Rammeværk og lister har broget bemaling med cinnoberrødt, orange, grønt, hvidt (herunder med brun tegning) og sort. Snedkermæssigt har alterbordsforsiden parallel i bl.a. Skævinge (*DK Frborg* 1467) og Snostrup (*DK Frborg* 2314), mens bemalingen med sit overordnede farveudtryk og detaljer (masurådring og mauresker) kan jævnføres med andre alterbordsforsider fra o. 1550 og godt et halvt århundrede frem.¹⁰⁶ Alterbordets nyere kortsider har enkel fyldning og brun bemaling. Bordpladen er ligeledes ny. Alterbordsforsiden har stået blotlagt siden en istandsættelse ved konservator Bent Jacobsen 2011. I den forbindelse suppleredes en del manglende lister.¹⁰⁷

†*Muret alterbord*. En del af kampestensfundamentet til det gamle, murede alterbord blev konstateret ved en arkæologisk undersøgelse 2011.¹⁰⁸

Fig. 40. Alterbordsforside, o. 1575-1600 (s. 5448). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Front of Communion table, c. 1575-1600.*

Af et (†)alterklæde fra o. 1800-25 er bevaret to våbener for Blixen-Finecke (tv.) og von Essen, med tilhørende navnetræk »C. P. von Blixen Finecke« og »S. M. von Essen« udført som broderede applikationer i sølvtråd, silke og bomuld (fig. 41 og 95).¹⁰⁹ De applikerede våbener måler hver især ca. 40×40 cm. Klædet må være skænket efter 1801, da Carl Philip Blixen-Finecke (1749-1829) og Sofia Magdalena von Essen (1767-1837) blev ejere af kirken. Applikationerne sidder nu på et klæde af mørkerødt fløj fra o. 1973.¹¹⁰ Det hænger siden 2011 i glas og ramme på nordkappellets vestvæg.

†Alterklæder. 1) O. 1618 anskaffede man antagelig et alterklæde med broderet navn og våben for Elisabeth Svave (†1618) og Leonora Svave (†1624) for nogle af de penge, som søstrene gav kirken for deres begravelse (jf. s. 5457, 5460, 5473 og 5480).¹¹¹ Det kan være samme klæde, der 1646 nævnes som værende af blomstret ('blommet'), rødt fløj og 'stafferet' med guldsnore.¹⁹ 2) 1871, rødt med guldkors, dækkede 1914 det ældre (†)alterklæde fra o. 1800-25.¹¹²

Alterdug, ny, hvid og uden bort. ★Alterdug, 1900, en hvid bomuldsdug med broderi i hvidt. Den

har kant af ligearmede kors samt skriftstedet Matt. 11,28 over treenighedssymboler i form af trepas med majuskler, henholdsvis: »Gud Fader«, »Gud Søn« og »Gud Helligaand«, derimellem blomster med Chi Rho. Dugen er dateret »1900« i nedre højre hjørne. Nu i Nordfyns Museum.¹¹³

Af de uden tvivl talrige †alterduge er kun få omtalt, således 1646 en ny dug¹⁹ og 1862 en hvid dug.³⁹ Senere duge fremgår af fotos (fig. 28, 38 og 41).

To †sidealtre var viet til henholdsvis Vor Frue og Skt. Laurentius (jf. s. 5414). De er ikke påvist bygningsarkæologisk. Dog kan nu atter fjernede, lidt forskelligt udformede behugninger af hvælvribberne i skibets østre hjørner hidrøre fra opstilling af sidealtertavler (jf. fig. 28, 38 og 46, sml. Dalby Kirke s. 4712, fig. 54).

†Altertæppe med Jesusmonogrammer i rude-mønster (jf. fig. 41) efter model fra Haandarbejdets Fremme; kasseret 2011.¹¹⁴

Brudetæppe, 1968, syet af en 'kreds af sognets damer'.¹¹⁴ Korsstingsbroderi med gråtonet strålekrans på blå bund. Ophængt på nordkappellets østvæg.

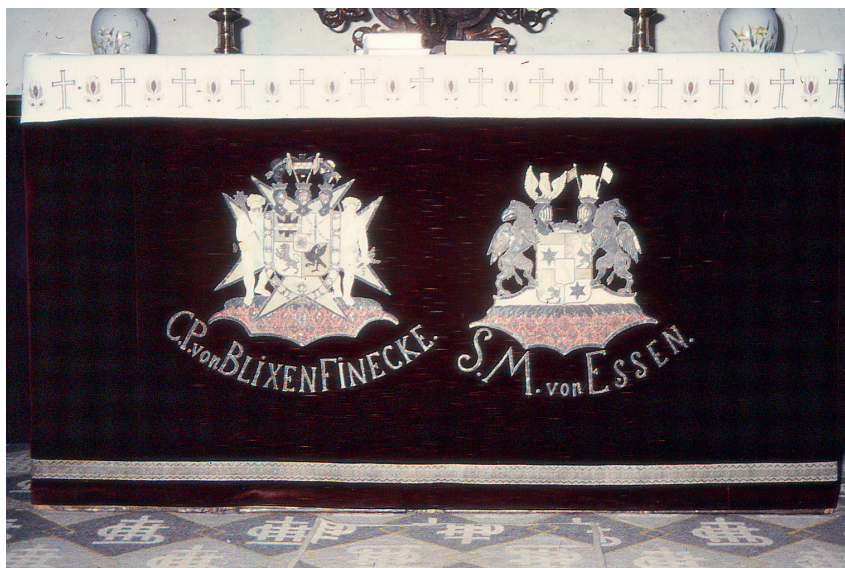

Fig. 41. (†)Alterklæde (s. 5449), o. 1800-25, med våbener og navnetræk for kirkeejerne Carl Philip Blixen-Finecke (1749-1829) og Sofia Magdalena von Essen (1767-1837). Foto o. 1960 i Sønder sø & Omegns Lokallhistoriske Arkiv. – (†)Antependium, c. 1800-25, with coat of arms and monogram for church owners Carl Philip Blixen-Finecke (1749-1829) and Sofia Magdalena von Essen (1767-1837).

Fig. 42. Alterudsmykning, et korbuekrucifiks, udført af Claus Bergs værksted o. 1520-25 (s. 5451). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Altar decoration, rood, Claus Berg's workshop, c. 1520-25.*

Som *alterprydelse* anvendes siden 1941 kirkens prægtige korbuekrucifiks (fig. 42) fra o. 1520-25, der er tilskrevet Claus Berg (o. 1470/75-1532-).¹¹⁵ Krucifikset er istandsat 1918 og nystafferet 2011.

Den 156 cm høje figur er udført med overlegen behandling af det anatomiske. Kroppen hænger udspændt og lidende på korset, mens hovedet er faldet mod højre skulder. Det lidelsesfyldte ansigt har markerede kindben og åben mund med hængende vige, øjnene er halvt åbne. Fuldskægget falder i ensartede bølger, hageskægget i to lokker. Der er ingen skåret moustache, men glat overlæbe (jf. fig. 45). En lok af det lange hår hænger foran højre skulder, men skjules ellers af tornekrone, der er skåret, som var den flettet af viltre grene; tornene er nye. Armene er helt strakte og svagt skrånende, hænderne halvt lukkede. Torsoen svajer en smule mod venstre, brystkassen er udspilet. Der er sidevunde i højre side, og navlen er skåret som en halvcirkulær kontur. Lændeklædet er kort og tætsiddende, helt glat ved venstre hofte, men med vandrette folder foran. Det er bundet med en knude ud for højre hofte; en flig hænger slapt ned langs låret, mens en anden flager ind foran skødet.¹¹⁶ Benene er svagt bøjede i knæene, lægmusklerne fyldige og spændte. Fødderne er fastgjort med én nagle, højre fod over venstre (fig. 43), og sammenpressningen viser sig i fine hudfolder på indersiden af højre fod. Tærne krummer sig pinefuldt.

Korstræet, 275×235 cm,¹¹⁷ er plant, men har kantende rundstav. Firpasformede endefelter viser relieffer af evangelisternes symbolvæsener i fuld figur: Johannesørnen (foroven), Markusløven (tv.), Lukasoksen (th.) og Mattæusenglen (forneden). Sidstnævnte fremholder et glat, svunget skriftbånd, mens dyrene står på tilsvarende bånd, som løven og okse tilmed bider i. Omkring endefelterne sidder gennembrudte korsblomster, som er rekonstrueret 1918 med forlæg i oprindelige. Langs resten af korset har oprindeligt også løbet 10 cm bredt *(†)rankeslyng i

Fig. 43. Detalje af Claus Bergs korbuekrucifiks fra o. 1520-25 (s. 5451, jf. fig. 42). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Detail of Claus Berg's rood, from c. 1520-25 (cf. fig. 42).*

gennembrudt arbejde (jf. fig. 44), hvorved korset har været karakteriseret som et livstræ.¹¹⁸

Bemalingen fra 2011 omfatter hvidlig hudfarve med blodstænk, mørkebrunt på hår og skæg (inklusive malet moustache), mørkegrønt på tornekrone samt forgyldning på lændeklædet, hvis snip dog har blå kant. Korset er grønt med røde kanter. Endernes firpas har forgyldning på kanten og det omgivende løvværk, mens deres polykrome relieffer har grøn bund og hvide skriftbånd med sort versalskrift. Bemalingen er udført på to nye kridtlag, der er lagt over 'få farvespor efter sekundære stafferinger'.¹¹⁹

Krucifikset er tilskrevet billedhuggeren og maleren Claus Berg, der var født i Lübeck, og som virkede som værkstedsleder i Odense fra o.

1504.¹²⁰ Det er nært beslægtet med værkstedets andre krucifikser og krucifiksfremstillinger på altertavler, deriblandt altertavlen til Odense †Gråbrødre Klosterkirke (nu i Odense Skt. Knuds Kirke, s. 459).¹²¹ Bestilleren af denne tavle og Claus Bergs mest prominente arbejdsgiver, dronning Christine (†1521), har været sat i forbindelse med Skambykrucifikset, men uden holdepunkter, som bemærket af den tyske kunsthistoriker

Jan Friedrich Richter.¹²² Det er dog måske værd at tilføje, at udnævnelsen af dronningens tidligere kapellan og hofskriver Jacob Knudsen til sognepræst i Skamby 1528 (jf. s. 5413) ligger inden for værkstedets produktive år, men præsten kan ikke bevisligt sættes i forbindelse med bestillingen.

Krucifikset må oprindeligt have hængt foran korbuens.¹²³ Biskop Jacob Madsen nævner det ikke ved sine visitatser 1590-1603, men dette

Fig. 44. Korbuekrucifiks o. 1520-25 (s. 5451, jf. fig. 42). Foto Eigil Rothe 1910(?). – Rood c. 1520-25 (jf. fig. 42).

Fig. 45. Detalje af korbuokrucifiks o. 1520-25 (s. 5451, jf. fig. 42). Foto Wermund Bendsen u.d. – *Detail of rood c. 1520-25 (cf. fig. 42).*

skal næppe tillægges nogen betydning, idet han sjældent omtaler denne inventartype.⁴⁰ En eller flere sekundære stafferinger (ovf.) vidner da også om, at krucifikset har hængt noget tid i kirkerummet. På et senere, ukendt tidspunkt blev det fjernet og henlagt på loftet over hulrummet mellem våbenhuset og nordkapellet, hvor det blev fundet 1910.³⁹ Efter en besigtigelse ved Nationalmuseets konservator Eigil Rothe blev krucifikset 1911 indsendt til Nationalmuseet med henblik på

istandsættelse.⁹⁶ Ifølge Rothes første besigtigelse havde krucifikset meget sparsomme rester af oprindelig staffering på kridtgrund (jf. fig. 44).¹²⁴ Efter nærmere undersøgelser på museet konkluderede museumsinspektør Chr. Axel Jensen, at de oprindelige farver 'kun få steder kunne fastslås med nøjagtighed',⁴⁴ og at de konstaterede farverester 'sikkert (var) fra flere stafferinger'.¹²⁵ 1913 gav Fyns Stiftsovrighed tilladelse til, at kirken måtte anvende 227 kr. til en restaurering, der dog først

blev gennemført 1918 ved maler Johannes Malling.³⁹ Istandsættelsen bestod først og fremmest i udbedring af billedskærerarbejdet (jf. fig. 44): På figuren udfyldtes et hul i figurens bryst, mens dele af lændeklædet blev lappet. Venstre hånd blev nyudført sammen med fingerspidser på højre hånd og enkelte tåled.¹²⁶ Alle torne kronens torne og naglerne blev nyudført, sidstnævnte med forlæg i de gamle. På korset blev den manglende venstre bue af det nedre firpas tilføjet, mens korsblomsterne omkring firpassene blev rekonstrueret med udgangspunkt i de oprindelige, fragmenterede *korsblomster, der blev overdraget Nationalmuseets samlinger.¹²⁷ Derimod undlod man at genskabe rankeborten langs korsets kanter, idet man ikke fandt tilstrækkeligt grundlag i de bevarede fragmenter. Det samme gjaldt stafferingen, som ifølge Chr. Axel Jensen ikke lod sig genfremstille. Træet fik derfor en (mørknende) overfladebe-

handling (jf. fig. 45), mens de få farverester 'så vidt muligt (blev) bibeholdt'.¹²⁸ Forud for istandsættelsen ønskede menighedsrådet at opsætte krucifikset som alterpyrdelse, men det blev i stedet opstillet ved sydkapellets østvæg.⁴⁴ Planen blev imidlertid realiseret 1941, da krucifikset byttede plads med den daværende altertavle (ndf., jf. fig. 95).¹²⁹ Krucifikset blev 2011 nystafferet ved konservator Bent Jacobsen, der satte farverne efter andre værker af Claus Berg: For figurens vedkommende skelede han til den korsfæstede figur på altertavlen i Odense Skt. Knuds Kirke og for korstræets vedkommende til Thurø Kirke.¹¹⁹

Tidligere *altertavle* (fig. 47), måske fra 1820, et enkelt rammeværk med ældre Korsfæstelsesmaleri fra o. 1700.¹³⁰ Det usignerede maleri er udført i olie på lærred og har et lysmål på 153×124 cm. Den korsfæstede hænger i næsten lodrette arme og med opadrettet blik, i traditionen efter Peter

Fig. 46. Indre set mod øst 1914. Foto Poul Nørlund 1914. – *Interior looking east, 1914.*

Fig. 47. Tidligere altertavle, måske fra 1820(?), med ældre maleri af Korsfæstelsen fra o. 1700 (s. 5454). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – Previous altarpiece, perhaps from 1820(?), with earlier painting of the Crucifixion from c. 1700.

Fig. 48. Altersæt (s. 5457). Kalk, antageligt fra 1615, udført af Klaus Christensen i Odense og givet af søstrene Elisabeth Svave (†1618) og Eleonora Svave (†1624) som betaling for deres begravelse i kirken. Disken er udført 1780 af Rasmus Rasmussen Møller, Odense. Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Altar set. Chalice, probably from 1615, by Klaus Christensen, Odense, given by sisters Elisabeth Svave (†1618) and Eleonora Svave (†1624) as payment for their burial in the church. The paten was made in 1780 by Rasmus Rasmussen Møller, Odense.*

Fig. 49. Mestermærke for Klaus Christensen og bymærke for Odense, detalje af alterkalk 1615 (s. 5457, jf. fig. 48). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Maker's mark of Klaus Christensen and city mark for Odense, detail of altar chalice 1615 (cf. fig. 48).*

Paul Rubens. Ved hans side ses Johannes, der støtter Maria, og en siddende Maria Magdalene. I den dunkle baggrund skimtes Jerusalem. Billedet indfattes af pyntelister og et glat rammeværk, hvis flade trekantgavl prydes af et reliefskåret treenighedssymbol (trekant) i strålekrans. Forneden, i en bredrektangulær fylding over et undseligt fodstykke, læses gul frakturkrift på sort bund: »Jesus Menneskernes Frelser.« Indskriften er ældre end rammeværkets bemaling fra 1925, som er grå med brunt på fodstykket og forgyldte profiler og toprelief. Altermaleriet omtales tidligst 1861 af biskop C. T. Engelstoft som et 'smukt gammelt italiensk maleri (Korsfæstelsen og de tre sørgende)'.⁹⁴ Maleriet blev 1875 vasket og ferniseret.⁸⁹ Det led 1892 under fugtighed,⁷⁸ og figurerne anførtes 1908 at være utydelige.⁴⁹ Det fik 1915 en konserverende istandsættelse på Nationalmuseet.⁴⁴ Ram-

meværket var 1914 hvidmarmorert (jf. fig. 46)¹³¹ og må være nymalet 1925. Altertavlen blev 1941 udskiftet med korbuekrucifikset (jf. alterprydelse, s. 5451) og blev flyttet til dettes hidtidige placering ved sydkapellets østvæg, hvor den endnu står.³⁹

†*Senmiddelalderlig altertavle*, formentlig trefløjet med forhøjet midtskab og predella. Tavlen kendes kun fra en beskrivelse 1590 ved biskop Jacob Madsen.¹³² At dømme ud fra den rummede midtskabet en figurrig Korsfæstelsesscene, med Jesus mellem de to røvere, og derover antagelig Marias himmelkroning. To flankerende figurer forestillede Paulus og en biskop, måske kirkens værnehelgen Nikolaj, mens de 12 apostle var opstillet i sidefløje.¹³³ Predellaen havde rimeligvis halvfigurer af helgener (»saa der neden fore huer 1 liden halff Affgud«), som det ses i f.eks. Vester Vedsted (DK Ribe 3460).

Altersættet (fig. 48) består af en kalk fra 1615 udført af Klaus Christensen, Odense (-1609-52-) og en yngre disk fra 1780, der skyldes en anden Odensemester, Rasmus Rasmussen Møller (1726-1806). Begge dele er forgyldte. Sættet er givet af søstrene Elisabeth Svave (†1618) og

Fig. 51. Oblatøske, 1723, udført af Jens Jensen Klitgaard, København, og med våben for slægten Grüner (s. 5458). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Wafer box, 1723, made by Jens Jensen Klitgaard, Copenhagen, with coat of arms of the Grüner family.*

Leonora Svave (†1624) som modydelse for deres begravelsessted i kirken.

Den 20,5 cm høje *kalk* har seksstunget fod med rombeprydet standkant og smal fodplade. På to modsatte tunger er graveret Svave-våben ledsaget af versalindskrift, henholdsvis »Elisabet Schwae« med årstallet »1618« og »Leonora Schwae«, uden årstal. Foden er drevet stejlt op i det sekskantede skaft, hvis knop har glatte rudebosser mellem bladtunger. Bægret er nyt. Guldsmedens stempel findes på fodpladen ved siden af Odenses dobbelte lilje.¹³⁴ *Disken* har en diameter på 17 cm og graveret kursivskrift på fanen: »Elisabet Schwae« og diametralt: »Leo Nora Schwae«. På bagsiden ses mestermærke for Rasmus Rasmussen Møller og dennes årsmærke »17(80)«. ¹³⁵ Diskens indskrift er uden tvivl gentaget fra den ældre †*disk*, der blev givet sammen med kalken, og som må være kasseret 1780.

Ifølge en kontrakt af 13. juni 1615 gav Elisabeth og Leonora Svave 160 rigsdaler til kirken for deres begravelse i nordkapellet (s. 5480). Kontrakten specificerede, at pengene skulle anvendes til en kalk og disk samt et alterklæde og en messehagel,

Fig. 50. Stempler for guldsmeden Jens Jensen Klitgaard, København, gardejnmærke for Conrad Ludolph, Københavnsmærke med årstal »1723« samt månedsmærke for januar (Stenbukken). Detalje af oblatøske (s. 5458, jf. fig. 51). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Stamps of goldsmith Jens Jensen Klitgaard, Copenhagen, assayer's mark for Conrad Ludolph, Copenhagen mark with year »1723« and month mark for January (Capricorn). Detail of wafer box (cf. fig. 51).*

Fig. 52. Alterkande(?) af tin, o. 1903-10, fra fabrikken Urania i Maastricht, Holland (s. 5459). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Altar jug(?) of tin, c. 1903-10, from the Urania factory in Maastricht, Holland.*

hvoraf det hele skulle 'påstikkes' søstrenes navne og våben.⁸¹ Altersættet, der kostede 50 rigsdaler med arbejdsløn ifølge deres epitafium (nr. 1, s. 5473), er formentlig anskaffet 1615, eftersom det ved en regnskabsaflæggelse 27. nov. 1615 anførtes, at kirken af de førnævnte 160 rigsdaler endnu

havde 100 rigsdaler i forråd, som søstrene Svave havde givet 'til et alterklæde og messehagel'.¹⁹ Årstallet »1618« må således være påført sekundært i forbindelse med Elisabeths død dette år. Sættet omtales 1646 som 'en stor forgyldt kalk og disk'.¹⁹ Ved en reparation 1694/95 fik kalken en ny skrue i skaftet, og forgyldningen blev fornyet ligesom på sættets oprindelige $\dagger$ disk.¹³⁶ Sidstnævnte blev udskiftet 1780 med den nuværende, der antagelig er en ret tro kopi.¹³⁷ Såvel kalken som den yngre disk omtales 1862 som forgyldt.³⁹ Kalken er istandsat 1995 af Jørgen Dahlerup, Hørsholm, hvis stempel også ses på den nye tud.⁴⁴

En supplerende *kalk* af sølvplet er i de seneste år anskaffet fra firmaet Fredberg. Den er 13,5 cm høj. Den cirkulære fod er glat ligesom det koniske skaft, den runde knop og bægeret. Stempel under foden: »Fredberg/ sølvplet«. Anvendes til saftevand.

Oblatæske (fig. 51), 1723, udført af Jens Jensen Klitgaard, København. Æsken er oval, 11,5×8 cm, og 5,5 cm høj. På det hvælvede låg er graveret

Fig. 53. Sygesæt, o. 1600 (s. 5459). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Communion set for the sick, c. 1600.*

Fig. 54. Alterstager, antageligt o. 1575 (s. 5459). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Altar candlesticks, probably c. 1575.*

et våben for slægten Grüner, antagelig tilhørende Gustav Grüner (1688–1763) til Margård, i Vigerslev Sogn (Skovby Hrd.). Slægtens forbindelse til kirken er dog uklar. Under æskens bund (fig. 50) er mestermærke,¹³⁸ guardejnmærke for Conrad Ludolph, Københavnsmærke med årstal »1723« samt månedsmærke for januar (Stenbukken). Der er måske tale om den sølvæske til alterbrød, der nævnes i inventariet 1862.³⁹

En *†oblataeske* blev 1672 købt for 8 skilling.³⁷

Alterkande(?) (fig. 52), af tin, i jugendstil fra den 1903–10 virksomme fabrik Urania i Maastricht, Holland. Korpus på den 19 cm høje kande er udformet som en omvendt keglestub med cylinderhals. Hanken er afrundet, men med to knæk foroven. Under tuden prydes den af let ophøjet akantusornament, mens bugtende linjer løber over den øvrige del af korpus og halsen. Under foden ses fabriks- og modelstemplet »Holland Urania 1073«.¹³⁹

†Alterkande (jf. fig. 28), af porcelæn, med urneformet korpus og slank hals; tidligst omtalt 1862.³⁹

En *†vinskummeske* af sølv er nævnt 1908 sammen med en *†alterskål* af glas.⁴⁹

Sygesæt (fig. 53), o. 1600, ustempet.¹⁴⁰ Den 8,5 cm høje kalk har flad fod med otte kølbuede tunger, der dubleres som fodplade. Skaftet er ottekantet, og den runde knop har ciselerede tunger og fire rudebosses med rosetter. Bægret er halvkugleformet. En graveret vægtangivelse under foden anfører '7 lod og 1 kvint'. Kalken er forgyldt ligesom den glatte disk, der har en diameter på 7,5 cm. Sættet omtales tidligst 1646 ('en lidet forgyldt kalk og disk, at berette de syge med').¹⁹ Et træfutteral betrukket med sort skind er fra tiden o. 1900.

Alterstager (fig. 54), antagelig o. 1575, 48 cm høje. Såvel den cirkulære fod som lyseskålen har attisk profil, mens cylinderskaftet har diminutive vulster mellem tre skiveled. Omtrent tilsvarende stykker findes bl.a. i Lunde (s. 5058), Sanderum (s. 2971) og Husby (Vends Hrd.). Det er formentlig dette par, som Jacob Madsen omtalte 1590 (»Stager aff Meszing 2«).⁴⁰

Syvstager. 1) (Fig. 55), o. 1925, udført i messing af kunstsmed Hans Rasmussen, Hudevad (1882–1975).¹⁴¹ Den 61,5 cm høje stage har ottekantet fod udformet som en blomst, hvorfra skaftet ud-

Fig. 55. Syvstage (s. 5459), o. 1925, udført af Hans Rasmussen, Hudevad Smedje (1882–1975). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Seven-branched candlestick, c. 1925, by Hans Rasmussen, Hudevad Smedje (1882–1975).*

går. Dette er ottekantet og har pyntede ligesom armene, der ender i rosetter. Lyseholderne er udformet som klokkeblomster. Stagen er opstillet på en granitkonsol i skibets nordøsthjørne siden o. 1953.⁵⁰

2) O. 1925-50, 37 cm høj. Den ottekantede fod i tre afsæt har akantusprydede karnisled. Skaftet udgøres af kugle- og ringled, mens armene er udformet som perlestave og lyseskålene som kugler. Står i ligkapellet.

Alterbog. Frederik IV's bibel 1722 i brunt læderbind, ifølge indskrift foræret af Friderich von Haxthausen til Dallund (1665-1719) og hustru Charlotte Amalia von Raben (1688-1731-).¹⁴²

†*Bøger.* 1634 anskaffedes Christian IV's folio-bibel fra 1632-33 ('en af de nye store bibler, som nu nylige udi København er blevet oplagt').¹⁹ Et inventarium 1646 nævner en folioudgave af Luthers postil.¹⁹ I en kommentar til stiftsskrivere-rens regnskab for kirken 1665 bemærkes, at man

havde måttet bruge 1 rigsdaler på at tilbagekøbe kirkens bibel fra 'dem, som havde bortplyndret den' under eller efter Karl Gustav-krigene. 1665 anskaffedes en alterbog, for 1 rigsdaler.⁷¹

†*Røgelseskar.* En indberetning til Oldsagskommissionen 1808 nævner et 'gammelt røgelseskar af den almindelige sort' som det eneste levn fra den 'katolske kultur'.¹⁴³

En †*messehagel* med broderet navn og våben for Elisabeth Svave (†1618) og Leonora Svave (†1624) blev antagelig anskaffet o. 1618 for nogle af de penge, som søstrene gav kirken til gengæld for deres begravelse (jf. s. 5449, 5457, 5473 og 5480).¹¹¹ Det er måske denne hagel, der 1646 omtales som værende af blomstret ('blommet'), rødt fløjl og med kors af guldsnore.¹⁹ Der blev 1672 købt en alen bånd til messehagelen.³⁷ Det var antagelig en nyere †hagel, der 1882 fik nyt for af hvidt silketøj.³⁹ Såvel 1908 som 1952 anføres det ved syn, at en messehagel skal anskaffes.³⁹

En †*knæleskammel* til præsten var 1862 betrukket med læder, men fik senere rødt stofbetræk.³⁹

Alterskranke (jf. fig. 38 og 67), 1889,⁸⁹ rundbuet med tømret knæfald og drejede, symmetriske balustre. Håndliste og hylde er mørklakeret, mens balustrene er mørkegrå med forgyldte led. Knæfaldet har orangebrunt uldbetræk. Bemaling og betræk er fornyet 2011.⁴⁴

†*Alterskranke* (jf. fig. 28), antagelig fra 1820, et sidestykke til skriftestolen i nordkapellet (s. 5466), idet den var tresidet med rette hjørner, tætstillede, drejede balustre og tømret knæfald med læderbetræk.³⁹

Døbefont (fig. 56), romansk, af to stykker rødlig granit, 90 cm høj, tilhørende arkadetypen. Foden har attisk profil, mens skaftet er tilnærmelsesvis cylindrisk. Den cylinderformede kumme har en diameter på 67 cm, og dens sider prydes af 13 rundbuede arkader med flade profilkapitæler. Mundingen er forsynet med et huller mellem riller. Fonten regnedes af M. Mackeprang for en del af den fynske, såkaldt arkitektoniske arkadetype (type VIIlb).¹⁴⁴ Om denne gruppe skrev han, at 'motivet er så ensartet behandlet, at det dog vistnok er tilladeligt at betragte dem som samhørende'.¹⁴⁵ Der er dog større forskel i behandlingen, end denne beskrivelse lader forstå: Eksem-

Fig. 56. Romansk døbefont med arkader (s. 5460). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Romanesque font with arcading.*

Fig. 57. Dåbsfad med Evas Skabelse, o. 1625, antageligt nederlandsk (s. 5461). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Baptismal dish featuring the Creation of Eve, c. 1625, probably Dutch.*

pelvis sidder kapitælerne markant lavere på fonten i Østrup (s. 4974 fig. 26), mens de i Rolfsted er reduceret i antal, men til gengæld bredere og udformet omtrent som tværarmer i et kors (s. 3822 fig. 28). Fonten er siden 1950'erne opstillet i skibets nordøsthjørne. Den stod 1590 i nordkapellet, der da var adskilt fra skibet ved et panel (†fontegitter).⁴⁰ 1862 stod fonten omtrent på den nuværende plads, hvorfra den kort efter blev flyttet til det søndre kapel, der efterfølgende omtaltes som 'dåbskapel' i 1870'erne.¹⁴⁶ En bemaling blev fjernet 1882.³⁹ Fonten stod senere under korbuens nordside (jf. fig. 99).³⁹

Dåbsfad (fig. 57), o. 1625, antagelig nederlandsk, diameter 55,5 cm, med frit drevet og ciseleret udsmykning. I bunden ses Evas Skabelse: Den stående Gudfader skaber Eva af den sovende Adams side.¹⁴⁷ Scenen indrammes af bladranke med hjorte og en fugl som repræsentanter for paradiset's dyrevrimmel. Fanen har inderst en bort af stemplede småcirkler og dernæst en bladranke, hvori to hunde jagter fire hjorte. Kanten er ombukket. Inderst på fanen er graverede initialer for tidligere, ukendte ejere af fadet: »HV« (tv.) og »MVGB«. Fadets bagside er lappet og har

rød bemaling. Fadet er måske det samme, som blev anskaffet 1634 og da omtalt som 'et stort trykt messing bækken som bruges i fonten'.¹⁹ Tre år tidligere havde sognefolkene begæret, at 'der måtte købes et smukt messingbækken til fonten at døbe børn af; thi der er ingen, og kirken har i formuen'.³⁷

Dåbskande, 1947,¹⁴⁸ udført i messingbelagt tin af blikkenslagerfirmaet Julius Jacobsen, Odense, og skænket til minde om Karen Engholm. Den 35 cm høje kande har cirkulær, karnisprofileret fod, mens korpus er konvekst forneden og cylindrisk foroven. Øverst løber tovstav over buefrise. Hanken er blødt afrundet, og det hængslede, kølbueformede låg har malteserkors som knop. På foden læses giverindskrift med graveret kursiv: »Minde om Frk. Karen Engholm«. Under foden er graverede versaler for fabrikanten »Fa. Julius Jacobsen Odense«.

En †*dåbskande* skulle anskaffes 1862.³⁹ Samme år nævnes et †*håndklæde* ('linklæde') ved fonten.³⁹

†*Fontegitter*. Et panel adskilte 1590 skibet fra nordkapellet, hvor døbefonten stod.⁴⁰

Korbuekrucifiks, se alterprydelse (s. 5451).

†*Korbuebjælke*. Ved korbuens vestkant, umiddelbart over de kalkmalede dekorationsbånd (jf. fig.

Fig. 58. Uidentificerede initialer »HV« og »MVGB« for tidligere ejere af dåbsfadet (s. 5461, jf. fig. 57). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Unidentified initials »HV« and »MVGB« of previous owners of the baptismal dish (cf. fig. 57).*

Fig. 59. Prædikestol, o. 1600 (s. 5462). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Pulpit, c. 1600.*

59), iagttog konservator Mogens Larsen 1980 'to større udmuringer', der tolkedes som huller til korbuekrucifiksets bærende bjælke.¹⁴⁹

†*Korgitter*, omtalt 1590 af biskop Jacob Madsen: »Choret indluct met Sprinckel, ingen Dør fore (Giorde paa Døren)«. En dør var altså under færdiggørelse eller reparation på dette tidspunkt.¹⁵⁰

Prædikestol (fig. 59), o. 1600, med evangelistrelieffer og malede skriftsteder. En signatur »HB« tilhører antagelig billedskæreren, der dog ikke er nærmere identificeret. Bemalingen er hovedsagelig fra 1942, men omfatter dog oprindelige indskrifter samt oprindelige farver på de hængende kerubhoveder.

Stolen består af fire fag og er arkitektonisk opbygget med tre søjler på hjørnerne (en frisøjle og to halv søjler) samt retvinklede frise- og postamentfremspring. Såvel frisens kron- og arkitravliste som postamentets kronliste har tandsnit, mens fodlisten er glat. Hjørnesøjlerne har korintisk kapitæl med roset på abacus og glat skaft med prydbælte, der har vekslende reliefudsmykning: satyrmaske(?), diademhoved, vaseopsats, blomst og roset. Storfelternes evangelistrelieffer indrammes af arkader, hvis glatte bueslag hviler på perspektiviske profilkapitæler over omløbende rammeværk med dukatornament. Sviklerne udfyldes af kerubhoveder i trekvartprofil. Evangelisterne er vist stående i nicher med gesimsprofil og indskåret rankeslyng. De har riflede glorieskiver ligesom symbolvæsenerne, der identificerer dem sammen med indskårne versaler: Fra opgangen ses: 1) (Fig. 61), »S. Mathevs«, med åben bog og pegende på grunden, hvor han står. Der er uden tvivl tale om en hentydning til lignelsen om huset på klippen og huset på sand, som citeres i det ledsagende postamentfelt (ndf.). 2) (Fig. 62), »S. Marcvs«, fremholdende en åben bog og med talegestikulation. 3) (Fig. 63), »S. Lvcas«, med bog i den ene hånd og pen i den anden. 4) (Fig. 64), »S. Iohannes«, med bog i den højre hånd og futteraler til blækhus og pen i den venstre.

Frise- og postamentfelterne er glatte, mens fremspringene prydes af beslagværk samt skiftevis diamantbosses, løve- og diademhoveder. Under kurvens hjørner hænger englehoveder, hvoraf et (nr. 2 regnet fra opgangen) har indskårne initialer »HB« på bagsiden (fig. 98). Antagelig har der også oprindeligt været hængelister. Prædikestolen er opstillet i skibets sydøsthjørne på en bæresøjle fra 1834 i form af en kraftig egestamme med rødder, som er gravet ca. 1 m ned i jorden.¹⁵¹ Søjlen skjules af et polygonalt panel med rombefelter, også fra 1834. Der er opgang ad en ligeløbstrappe fra 1942.

Bemalingen fra 1942 ved maler Georg N. Kristiansen domineres af rødbrunt (fyldinger) og hvidgult (relieffer og søjler), mens rammeværket er mørkegråt, og der i øvrigt er detaljer i forgyldning, sølv, lysegråt og rødt. Farvesætningen tager udgangspunkt i dele af ældre bemaling,

der blev fremdraget og restaureret ved samme lejlighed. Det drejer sig dels om de hængende kerubhoveder med oprindelig staffering (lys rødlig hudfarve samt guld og sølv), men ikke mindst om frise- og postamentfelterne med oprindelige, men stærkt opmalede, forgyldte frakturindskrifter på en (sekundær) rødbrun bund. Fjerde fags Johannescitater kunne ikke erkendes ved istandsættelsen og er derfor nye, om end med ældre ortografi.¹⁵² I frisen læses fra opgangen: 1) »Huo som hører denne min tale, Oc giør den, den ligner ieg ved en forstandig mand Math 7« (Matt. 7,24). 2) »Guds rige er nær bedrer eder, Oc troer Euangelium. Marc: 1.« (Mark. 1,15). 3) »Salig er de som hører guds ord Oc beuarer det. Lvc: 11« (Luk. 11,28). 4) »Huo, som hører mit Ord og tror

Fig. 60. Detalje af prædikestol, o. 1600 (s. 5462, jf. fig. 59). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Detail of pulpit, c. 1600 (cf. fig. 59).*

Fig. 61–64. Evangelisterne Mattæus, Markus, Lukas og Johannes, relieffer på prædikestol o. 1600 (s. 5463, jf. fig. 59). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Reliefs of the evangelists Matthew, Mark, Luke and John, pulpit c. 1600* (cf. fig. 59).

den, som sendte mig, har et evigt Liv. Ioh: 5« (Joh. 5,24). På postamentet, fra opgangen: 1) »Lærer dem at holde alt det ieg haffuer befalet eder: Oc se ieg er hos eder alle dage til Verdens ende Math: 28« (Matt. 28,20). 2) »Huo som haffuer øern at høre med hand høre, Ser til Huad i høre: Marc: 7« (Mark. 7,16). 3) »Hvo som bluis ved mig Oc mine ord, hannem skal oc menniskens Søn bluis ved nar hand komer i sin herlighed. Lvc: 9« (Luk. 9,26). 4) »Eders Hierte forfærdes ikke. Tror paa Gud og tror paa mig. I min Faders Hus er der mange Boliger. Ioh: 14« (Joh. 14,1–2). Underbygningens panel og trappen har brun og mørkegrå bemaling.

Signaturen »HB« (fig. 98) tilhører formentlig billedskæreren, som dog hverken kan identificeres nærmere eller sættes i sammenhæng med andre arbejder.¹⁵³ Ud over de istandsatte indskrifter og kerubhovedernes bemaling har en farvearkæologisk undersøgelse påvist storfelternes oprindelige, brogede staffering på kridtgrund.¹⁵⁴ Samme undersøgelse har også blotlagt senere farvelag: Formentlig i 1700-tallet fik stolen en grå bemaling med mørkegrå marmorering på frise- og postamentfelter (dvs. over de oprindelige indskrifter) samt omkring evangelistreliefferne, der havde uægte forgyldning ligesom englehoveder og løvemasker.¹⁵⁵ 1834 blev stolens farveholdning lysere, idet den fik en perlegrå bemaling med marmorering på frise- og postamentfelter. Denne bemaling var signeret og dateret på undersiden af gulvet: »PCG 1834«. ¹⁵³ Initialerne tilhørte muligvis malermester Peder Christian Gierahn, mester i Odense fra 1827.¹⁵⁵ Ved samme lejlighed opsattes den nuværende bærestolpe, og stolen stod herefter i sydøsthjørnet af skibets midterfag (jf. fig. 46). Antagelig o. 1873³⁹ fik den en egetræsådring med bronzeforgyldning.¹⁵³ 1925 blev stolen flyttet til skibets sydøsthjørne og forsynet med en ny vinkeltrappe med glat fyldingspanel. En istandsættelse 1942 ved Georg N. Kristiansen

bestod i det væsentlige af en nystaffering, udført efter forudgående afrensning af dens egetræsådring samt 'overflødig maling' på relieffer og ornamenter. Der blev desuden påsat enkelte, nye profillister samt to diamantbosser, to løvehoveder og fjerde fags halve kerubhoved. Endelig blev stolen flyttet 0,5 m mod øst, mens trappen blev forkortet og dens panel fjernet.

En ældre †*prædikestol* stod 1590 i skibets sydside ved åbningen til sydkapellet.⁴⁰

†*Prædikestolsbeklædninger*. Fra 1833 til og med 1942 var prædikestolens overkant beklædt med rødt fløjl.¹⁵⁶

Hele fire †*timeglas* til prædikestolen blev anskaffet i løbet af 1660'erne og 1670'erne.¹⁵⁷

Stolestaderne (jf. fig. 87), fra 1925, er tegnet af Knud Lehn Petersen. De er opstillet i to rækker af 20 i skibets to vestlige fag og tårnrummet.¹⁵⁸

De 118 cm høje gavle er helt glatte på nær topstykket, der ligner en klassisk tempelfacade, med profileret trekantfronton over en tandsnitsfrise og en stiliseret kolonnade. Denne udformning havde arkitekten tidligere givet gavlene i Verringe (s. 3246). Den forreste gavnl i hver række (jf. fig. 67) er dog højere (152 cm) og har rokokoinspireret, svejftet topstykke med riflet medaljon og muslingeskal. Ryglænene består af sammenføjede profilbrædder. To frontpaneler (jf. fig. 67) har glatte fyldinger og tandsnitsliste. Der er bræddepanel langs væggene. Bemalingen har rødt som hovedfarve og desuden lysegråt, sort, blå og forgyldning.

†*Stolestader*. Bortset fra en ubetydelig reparation 1672³⁷ omtales stolestaderne ikke før 1819–20, da der blev opstillet nye stole.⁵⁸ De nye blev alle forsynet med enkel gavnl, låge samt rygstød (jf. fig. 28), mens stolene i skibets nordøst- og sydøsthjørner tillige var udstyret med paneler.⁵⁸ 1862 optales 28 stader i skibets nordside og 27 i sydsiden.⁵⁸ Stolene blev 1873 bemalet med egetræsfarve.³⁹ Stolestaderne blev atter fornyet ved en istandsættelse 1889 (jf. s. 5447), idet et foto fra 1905 (fig. 38) viser nye, glathøvlede gavle med fladbuget afslutning samt enkelte profillister. Antallet af stole blev samtidig reduceret til henholdsvis 22 og 24 i nord- og sydrækken.⁴⁹ Ved en kommissionsforretning 1908 som forberedelse til kirkens overgang til selveje anførtes det som ønskeligt,

at de kun to årtier gamle, men 'ubekvemme' og 'tarvelige' stole blev udskiftet.⁴⁹

Skriftestol (jf. fig. 26), antagelig fra 1820.⁴⁹ I det nordre kapel er indrettet en bemærkelsesværdig skriftestol omfattende en armstol inden for en stor tresidet knæfaldsskranke, hvis sider alle måler 317,5 cm. Skranken står helt op til kapellets nordvæg. Den har tætstillede, drejede balustre, kraftig håndliste og læderbetrasket knæfald. En låge i midten adskiller den fra en lignende talterskranke, der må have været opsat på samme tid (s. 5460). Skranken er bemalet med en lysebrun egetræsmaling.

Til arrangementet hørte foruden en armstol til præsten (ndf.) oprindeligt også en tømret forhøjning til denne samt tåbænke til de skriftesøgende og et svejftet tågitter, der adskilte kapellet fra skibet (jf. fig. 28 og 38). Da kapellet således var afgrænset og i sin helhed indrettet til skriftemålet, betegnedes også selve kapellet som 'skriftestol'.¹⁵⁹ Funktionen fremgår af en beskrivelse 1862 i synsprotokollen, ifølge hvilken kapellet 'er skriftestol'.¹⁶⁰ Protokollen præciserer endvidere, at der stod en stor lænestol, et 'trægitter' omgivet med læderbetrasket knæfald og otte bænke til menigheden.¹⁶¹ Gitteret mellem kapel og skib ses endnu på et foto fra 1914 (fig. 46). Der er tale om en sjældent bevaret skriftestolstype, som dukkede op i 1700-tallet, som en konsekvens af at det foreskrevne private skriftemål, hvis indhold i praksis ofte var upersonligt, blev tilsidesat til fordel for skrifte i små eller større grupper.¹⁶²

Armstol (fig. 65), i senempirestil, o. 1825-50(?). Den 137 cm høje stol af eg har polstret sæde og ryglæn med nyere, okkergult uldbetræk. Forsargen er svejftet, og de drejede forben har snoede cylinderled og rosetter. Armlænene er bastante, svungne og med en vifte af udsavede volutter. Ryggen med palmetter og rosetter kronet af urner. Stolen ses på et foto o. 1900, da den stod som præstens stol i skriftestolen (jf. ovf.).¹⁶³ Det er formentlig derfor denne stol, der 1875 omtales som 'præstens stol i skriftestolen', og som skulle have fornyet sæde og ryg.⁷⁷

†*Degnestole*. 1) Rimeligvis senmiddelalderlig, idet Jacob Madsen omtalte den 1590 som en 'smuk, gammel degnestol'. Den stod formentlig

i korets eller skibets sydside, idet biskoppen tilføjede: 'ingen skriftestol på den anden side'.¹⁶⁴

2) Antagelig 1820.⁴⁹ Den stod 1862 under korbuens sydside, hvorfra den samme år skulle fjernes og degnen i stedet have plads i det østligste stolestade.³⁹

Løse stole, 1975, af ukendt fabrikat, opstillet i skibets østfag.⁴³ Anskaffet til erstatning for ældre tåløse stole.⁴³

Fem løse tåbænke med rygstøtte stod 1862 i tårnummets 'forhal'.³⁹ De omtales endnu 1908 sammen med fire nyere, løse tåbænke uden ryg.³⁹

Et tåpræsteværelse med to stole indrettedes 1820 bag alteret.³³ Det var skærmet af fyldingspaneler, der bar svejftet og draperet gitterværk svarende til det, der adskilte nordkapellet fra skibet, men højere (jf. fig. 28). Gitteret blev fjernet 1889 og erstattet af gardiner (jf. fig. 38).⁸⁹ En tilhørende tåservante anskaffedes 1903.³⁹ †*Dåbsværelse* (s. 5435).

Fig. 65. Armstol til præsten, o. 1825-50(?) (s. 5466). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Vicar's chair* c. 1825-50(?).

Et stort $\dagger$ skab (monstransskab?) stod 1590 i ko-
rets nordside.⁴⁰ Det er ikke omtalt siden.

Pengeblokke. 1) (Fig. 66), 1804, af eg, 103×16×16
cm. Den ottekantede blok er bundet med tre
jernbånd, hvoraf det øvre har øsken til fastgørelse
af det hængslede jernlågs overfaldslukke. Låget er
cirkulært med ét pengeindkast og flad skål. Det fir-
kantede sokkelparti har indskåret datering »1804«.
Blokken har lysegrå bemaling og nyere hængelås.
Den står ved det vestligste af nordrækkens stole-
stader. 1908 stod den – måske kun midlertidigt – i
det søndre kapel.³³ 2) 1925, svarende til nr. 1, men
en smule mindre, 100×15,5×15,5 cm, og med da-
teringen »1925« på sokkelpartiet. Opstillet ved det
vestligste af sydrækkens stolestader.

$\dagger$ *Pengetavle*, 1666, til de fattiges penge.¹⁶⁵ To
 $\dagger$ *pengebøsser* af blik, på hver side af indgangsdøren,
omtales 1862³⁹ og 1908.³³

Udvendige dørfloje. 1) (Jf. fig. 27), en ældre dob-
beltflojet plankedør af eg, i våbenhuset (nuvæ-
rende ligkapel). Den har først sekundært fået sin
nuværende fladbuede form, måske o. 1908 (jf. s.
5437). Fire relativt spinkle, håndsmedede gang-
jern er flyttet til bagsiden ved omhængning af
flojen, formentlig i forbindelse med våbenhu-
sets konvertering til ligkapel. Grøn bemaling på
ydersiden, lysegrå på indersiden. 2) (Jf. fig. 14),
o. 1941, en dobbeltflojet plankedør med ramme-
værk på indersiden, tegnet af arkitekt Axel Jacob-
sen.¹¹⁰ Fremstår i lakeret eg. Beslag og låsetøj er
fremstillet af Hudevad Smedje. I tårnets vestfa-
cade. 3) (Jf. fig. 27), en ny plankedør med grøn
bemaling på begge sider, til det lille rum mellem
nordkapel og våbenhus (jf. s. 5431).

Indvendig dørfloj i tårnrummets skillevæg (jf. fig.
67), antagelig fra 1847, en dobbeltflojet, retkan-
tet fyldingsdør. De øverste to tredjedele af fyl-
dingerne er siden 1908 erstattet af sprosseopdelte
ruder.⁴⁹ Lysegrå bemaling.

Den indvendige $\dagger$ *dørfloj* mellem våbenhus og
skib blev kasseret ved våbenhusets ombygning til
ligkapel (s. 5437).

Orgel (jf. fig. 67), bygget 1972 af Marcussen
& Søn, Aabenraa, med ni stemmer, to manualer
og pedal. Disposition: Hovedværk: Rørflojtte 8',
Principal 4', Gemshorn 2', Mixtur 4 kor. Bryst-
værk: Gedakt 8', Rørflojtte 4', Principal 2', Quint

1 $\frac{1}{3}$ '. Pedalværk: Subbas 16'. Manualomfang: C-g³,
pedalomfang: C-f¹. Koblinger: H+B, P+H, P+B.
Svelle.

Opstillet på vestpulpitur med østvendt spille-
bord og trappet facade af rektangulære felter med
prospektpiber. Lysegrå bemaling med rødt på
rammeverk.

$\dagger$ *Orgler.* 1) 1847, antagelig bygget af Peter Mor-
tensen Gudme, Svendborg, med fire stemmer
(8', 8', 4', 2'). Orglet blev opsat i sommeren 1847
som en gave fra kirkeejeren, hvis søn blev døbt i
kirken 22. aug. samme år.⁴⁹ Det stod formentlig
fra første færd på et ($\dagger$)orgelpulpitur (ndf.) ifølge
sognepræst Karl Hansen, der i øvrigt betegnede

Fig. 66. Pengeblok, 1804 (s. 5467). Foto Arnold Mik-
kelsen 2019. – *Money box*, 1804.

Fig. 67. Indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2018. – Interior looking west.

det som 'et godt, lille orgel'.⁶¹ Ved en bispevisitats 1892 blev orglet fundet at 'spille ret ordentligt'.⁷⁸ 1926 blev det flyttet til Broholm Kirke ved orgelbygger Eggert Froberg, Odense, og var måske allerede da udvidet med en Bordun 16' foruden elektrisk blæser (s. 3358). Her er det siden kasseret.

2) O. 1925 med 6 stemmer. Disposition: Bordun 16', Principal 8', Fløje 8', Salicional 8', Gedakt 8', Oktav 4'. Kobling M-M 4', svelle, pneumatisk aktion. Orglet var angiveligt bygget af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby og Horsens, men blev 1925 opstillet af Eggert Froberg.¹⁶⁶ Det blev skænket af gårdejer Chr. Hansen og hustru i an-

ledning af parrets sølvbryllup 1924.³⁹ Facaden var indbygget centralt i pulpiturets brystning.⁴⁴

Orgelpulpitur (jf. fig. 67), 1925, tegnet af Knud Lehn Petersen, ombygget 1972.⁴⁴ Pulpiturets bærende bjælkelag er indmuret i tårnrummets vestvæg og hviler desuden på fire stål søjler skjult i tårnrummets skillevej.⁴⁴ Brystningen har udsavede balustre mellem smalle tremmer og er be-malet med tre nuancer af gråt. Det centrale parti er udvidet mod øst i forbindelse med anskaffelsen af det nuværende orgel 1972. Der er opgang fra sydsiden af tårnrummet ad en spindeltrappe, der 2002 erstattede en vinkeltrappe samme sted.¹⁶⁷

Fig. 68. Maleri, antageligt fra 1600-tallet, en kopi efter Paolo Caliari Veroneses *Gæstebuddet i Levis hus* fra 1573 (s. 5469). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Painting, probably from the 1600s, copy of Paolo Caliari Veronese's The Feast in the House of Levi from 1573.*

†*Orgelpulpitur*, antagelig opsat 1847, men tidligst omtalt 1862.³⁹ Der var opgang ad en lige-løbstrappe ved tårnummets vestvæg.

Fire *salmenummertavler* (jf. fig. 87), o. 1850, 110,5×66,5 cm. Tavlerne er indrettet til skyde-numre i seks rækker og har enkel trekantgavl. Bemaling med lysegråt samt gråt, rødt og lyseblåt. 1862 omtaltes fem tavler.³⁹

Præsterækketavler. 1) O. 1925, 145×95,5 cm, en letprofileret ramme med trekantgavl over en kur-sorisk tandsnitsliste. Navne på kirkens præster siden 1348 (med lakuner) er anført med forgyldte versaler på rød bund. Rammen er mørkebrun med grønne og forgyldte smålister. Ophængt på sydkapellets østvæg. 2) (Jf. fig. 20), o. 2000, svarende til nr. 1, med navne på kirkens nuværende præster. Ophængt på sydkapellets østvæg.

Maleri (fig. 68), antagelig fra 1600-tallet,¹⁶⁸ en kopi efter Paolo Caliari Veroneses »Convito in casa di Levi« (*Gæstebuddet i Levis hus*) fra 1573, nu i Gallerie dell'Accademia, Venedig.¹⁶⁹ Kopien er udført i olie på lærred og har et lysmål på ca. 415×180 cm, noget mindre end originalens 1309×560 cm. Det figurrige maleri viser, i den centrale af tre arkader, Jesus og disciplene sid-

dende til bords med deres vært, toldereren Levi (jf. Luk. 5,29). Maleriet er ophængt på nordvæggen i skibets midterste fag. Her har det uden tvivl hængt, siden det blev skænket til kirken 1847 af kirkeejeren Carl Frederik Axel Bror von Blixen-Finecke.¹⁷⁰ Han havde angiveligt hentet det i Sverige, i så fald måske fra hans skånske slot Näsbyholm.¹⁷¹ Ophængningen har muligvis en sammenhæng med dåben af kirkeejers søn 22. aug. 1847 (jf. også s. 5447 og †orgel nr. 1).¹⁷²

†*Maleri*. Et skilderi med ukendt motiv skulle ifølge en synsforretning 1866 fjernes fra dets plads over korbuen.³⁹

Lysekroner. 1-3) (Jf. fig. 26), 1911, udformet som ringkroner med volutter i gennembrudt arbejde (sml. Nørre Højrup s. 5405). På ringens yderside sidder otte korte arme, der nu hver har to lyskilder, men oprindeligt kun havde en (jf. fig. 46). Kvartcirkulære bøjler med midtled løber mod henholdsvis ophængt og en hængekugle med profilknop. Småplader på hængekuglerne har dateret giverindskrift (graveret skriveskrift).¹⁷³ Lysekronerne er ophængt i skibets hvælv. 4-5) (Jf. fig. 21), 1978, barokkopier fra firmaet Scan Metal med 2×8 arme, balusterstamme og lille hænge-

Fig. 69. Klokke nr. 1, støbt 1653 af Lauritz Jensen, Odense (s. 5470). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – Bell no. 1, cast in 1653 by Lauritz Jensen, Odense.

kugle med profilknop.¹⁷⁴ Ophængt i nord- og sydkapellet.

Et todelt, buet *lysarmatur* i messing er 2011 opsat på triumfbuens østside.⁴⁴

Lampetter. 1-2) O. 1925(?), to enarmede barokkopier på østsiden af tårnrummets skillevæg. 3-4) 1978, to trearmede barokkopier på vestsiden af ovennævnte skillevæg.¹⁷⁴

†*Hatteknager* på skibets sydvæg (jf. fig. 46).

To †*ligbårer* stod 1862 i det søndre kapel, der da var adskilt fra skibet ved et panel.³⁹

Klokker. 1) (Fig. 69), 1653, støbt af Lauritz Jensen, Odense, diameter 107 cm. Om halsen findes øverst en kuglestavsprydet rundbuefrise afbrudt af kerubhoveder.¹⁷⁵ Derunder løber en firelinjet latinsk versalindskrift, der indledes af et stort lil-

jeornament og med rombeformede rosetter som skilletegn: »Deo honori et toti coetvi sca(m)ensi vtilitati hoc aes refvsvm est ex avthoritate d(omi)ni christophori vrne/ regni daniae cancellariiii (sic!) magn(i) templi scamensis patroni svmmi procvratore iohanne brodero cive ottoniensi optimo/ anno a christo nato mdcliii vigile gre-gis d(omi)ni heic existente m(agistro) henrico iohannis otton(i)ano/ vigilate et orate qvia ne-scits (sic) qva hora d(omi)n(v)s ventvrvs sit math xxiv« (Til Guds ære og hele Skamby menigheds nytte er dette malm omstøbt, bemyndiget af hr. Christoffer Urne, Danmarks riges store råd, Skamby kirkes høje patron, besørget af Hans Brodersen, fremtrædende borger i Odense, i år 1653, mens Magister Henrik Hansen Odense vogtede Herrens flok her på stedet. Våg og bed, for I ved ikke, hvad dag jeres Herre kommer, Matth. 24 (Matt. 24,42)).

Derunder en bladbort.¹⁷⁶ På legemet indrammer en højoval medaljon af kerubhoveder en versalindskrift med støberens navn: »Lavrentivs Io(h)annis Otthennivs« (Lauritz Jensen Odense). Desuden smårosetter. Overgangen til slagringen er markeret med fem lister. Klokken hænger nordligt i klokkestolen (s. 5440) i en slyngebom af eg fra 1981.¹⁷⁷ Automatisk ringning.

Lauritz Jensen (-1640-54-) har leveret klokker til en håndfuld fynske kirker foruden en enkelt østjysk.¹⁷⁸ På de ældste har han anført virkestedet som Bellinge, mens de yngre fra 1650'erne i stedet har Odense. Allerede ved et syn 1631 fremsattes der ønske om en ny klokke, da den eksisterende (†klokke nr. 2) angiveligt var utilstrækkelig: »Og efterdi vores kirke er en af de rigeste kirker her i landet, sognet er vidtløftigt, og klokken hænger inde i tårnet, og ikke kan høres videre end til den side, hvor vejret blæser: da er vi ydmygeligen begærende, at den gode velbyrdige hr. kansler efter det gode løfte hans v.f. gjorde vor sogneprest, gunstigen ville os bevilge, at vi måtte bekomme en klokke til den vi haver, og hver af dem måtte hænges i sit lydhul på tårnet, at vi på alle kanter i sognet kunne høre, når de skulle søge kirken'.³⁷ Klokken var formentlig ophængt i december 1653, da sogneprest Henrik Hansen ved herredstinget fik dom på, at sognets beboere

Fig. 70. Klokke nr. 2, støbt 1830 af I. C. & H. Gamst, København (s. 5471). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Bell no. 2, cast in 1830 by I.C. & H. Gamst, Copenhagen.*

skulle betale til klokken i overensstemmelse med et løfte afgivet 1. maj samme år.¹⁷⁹

2) (Fig. 70), 1830, støbt af I. C. & H. Gamst, København, diameter 88 cm. Under halsens frise af akantuspalmetter løber støberindskrift med versaler mellem to lister: »Støbt af I. C & H. Gamst, Kiøbenhavn Anno 1830«. Der er tre lister ved overgangen til slagringen. Klokken er ophængt sydligt i klokkestolen (s. 5440) i en slyngebom af eg fra 1981.¹⁸⁰ Automatisk ringning. Til støbningen af klokken gik den ældre, revnede †klokke nr. 2 (ndf.) samt 320 rigsbankdaler.⁴⁹

†Klokker. 1) Afleveret ved klokkeskatten 1528-29. Dens vægt 'med al jernfang', dvs. ophængt, blev opgjort til 3 skippund og 2 lispund (496 kg).¹⁸¹ 2) Omtalt 1631 som den eneste klokke.³⁷ Det var måske den samme 'lille klokke', som var revnet 1820 og blev forsøgt repareret 1823.⁴⁹ Tre år senere var den dog atter ubrugelig og blev 1829 overladt til klokkestøberiet ved erhvervelsen af klokke nr. 2.⁴⁹

GRAVMINDER

Oversigt. I kirken findes tre epitafier og seks gravsten, foruden tre mindekranse, en mindeplade og et indflyttet kirkegårdsmonument (nr. 1). Blandt disse skal fremhæves to figursten fra renessancen, hvoraf den ene har ligget i gulvet (gravsten nr. 3), mens den anden formentlig altid har været et vægmonument (epitafium nr. 1). Alle gravsten på nær en enkelt (nr. 1) er flyttet fra gulvet i 1880'erne og 1891 indmuret i nordkapellets vestvæg.⁷⁶

Epitafier. 1) (Fig. 71-72), o. 1615, over søstrene Elisabeth Swave (Elisabeth Svave), †<22. okt.> 16<18> og Leonorra Swave (Leonora Svave), †<22. aug.> 16<24>, døtre af Iørgen Swave (Jørgen Svave) og Katrinne van Bochwold (Katrine von Buchwald) til Harresløfgaard (Harridslevgård, Skovby Sogn).

Figursten af sort kalksten, 233×136 cm, med reliefhuggede versalindskrifter. Søstrene er vist stående let vendt mod hinanden under en dobbeltarkade. Det dobbelte bueslag har kerubhovedkonsol og hviler på joniske pilastre med anevåbener, hvis række begyndes over bueslagene med søstrenes identiske fædrene og mødrene våbener, Svave og von Buchwald.¹⁸² De ydre svikler har kerubhoveder og våbenforklarende indskrift, mens der centralt findes et skriftsted om det himmelske Jerusalem: »Ebre: 13. Wii hafve her ingen blifve(n)de stad, men wii søgge efter den tilkommende« (Hebr. 13,14). Korresponderende symboler findes foran pilastrenes postamenter i form af to dødningehoveder over en knogle. De er vendt mod hinanden i trekvartprofil, og det ene (tv.) bærer et timeglas som forgængelighedssymbol, mens kornaks spirer fra issen af det andet.

De to figurer er vist som spejlinger af hinanden, hvorved det er uden betydning, at sviklernes indskrifter udpeger den venstre figur som Elisabeth og den højre som Leonora. Ansigterne er

Fig. 71. Epitafium nr. 1, over søstrene Elisabeth Svave (†1618) og Leonora Svave (†1624), antageligt udført mellem 1615 og 1618 (s. 5473). Foto Arnold Mikkelson 2018. – *Epitaph no. 1 for sisters Elisabeth Svave (†1618) and Leonora Svave (†1624), probably dating to between 1615 and 1618.*

Fig. 72. Epitafium nr. 1, over søstrene Elisabeth Svave (†1618) og Leonora Svave (†1624), jf. fig. 71. Tegning af Søren Abildgaard 1762. I NM. – *Epitaph no. 1 for sisters Elisabeth Svave (†1618) and Leonora Svave (†1624) (cf. fig. 71). Illustration by Søren Abildgaard, 1762.*

trinde, med opadrettet blik, rynker omkring øjnene og tætte bryn. Håret anes tilbageredt under den perlebesatte hue. De bærer flad pibekrave og tre halskæder, den øvre med korsprydet medaljon. Hænderne er samlet foran livet. Venstre hånds tommel- og lillefinger er ringbesat, og der er kæder om begge håndled. Kjolelivet har kantbesætning og blusen kniplingsmanchetter. Under de fodlange kjoler med tidsellignende brokademønster og kantbånd titter skosnuderne frem. Forneden læses gravskriften i et knækket, perlestavskantet felt. Den afsluttes med en redegørelse for deres adkomst til gravstedet: »Oc gaf dii til

Fig. 73. Epitafium nr. 2, før 1648, over sognepræst Niels Andersen Odense (†1648) og hustru Maren Nielsdatter (†efter 1648) (s. 5475). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – Epitaph no. 2, before 1648, for parish vicar Niels Andersen, Odense, (†1648) and wife Maren Nielsdatter (†after 1648).

Skambye kiercke 160 rigsdaller, som kierckens forstander, anammede for dieris begrfvelses stedt. Noch en forgylt kalck oc desk kost 50 rigsdaller med sin arbe dtzlo(n)«. ¹⁸³ Stenen knytter sig til søstrenes gravkrypt i nordkapellet (s. 5480). Den

er indmuret i kapellets østvæg, hvad der også var tilfældet 1762. ¹⁸⁴ Da den tilmed har en fremragende bevaringstilstand, må den antages at være opsat som vægmonument fra første færd (jf. f.eks. DK Ringkøbing 2066-71). Stenen er rimeligvis

Fig. 74. Epitafium nr. 3, o. 1729, over oberst Günther Diederich Finecke til Dallund (1688-1729) og hustru Clara Levetzau (1699-1773), samt to sønner ved navn Theodosius († før 1721) (s. 5476). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Epitaph no. 3, c. 1729, for Colonel Günther Diederich Finecke of Dallund (1688-1729) and wife Clara Levetzau (1699-1773), as well as two sons named Theodosius († before 1721).*

udført i tiden mellem indgåelsen af kontrakten om begravelsen 1615 (jf. s. 5480) og Elisabeths død 1618, idet dødsårets sidste cifre synes tilføjet sekundært.¹⁸⁵ Chr. Axel Jensen betragtede stenen som en udløber af den østjyske gravstenskunst¹⁸⁶

og foreslog i notater til eget brug, at den måske var et 'jysk arbejde importeret til Fyn'.¹⁸⁷

2) (Fig. 73), før 1648, over sognepræst Niels Andersen Otense (Odense), †<23. sept.> 16<48>, og hustru Maren Nielsdat(er), †16□.

Rødlig kalksten, 127,5×75,5 cm. Indskriften er udført med indhuggede versaler. Gravskriften er anført i en central, højoval medaljon, der desuden har omløbende latinsk indskrift brudt af fire småmedaljoner med reliefhuggede symboler: »vnvs post alivm, tandem consvmmimvr omnes/ anchora vitæ, sidvs non latens« (Den ene efter den anden, til sidst når vi alle enden / livets anker, en stjerne der ikke er skjult).¹⁸⁸ Indskriften henviser til det nedre symbol, en otteodded stjerne foran et anker. De tre andre symboler har forklarende tekst: foroven korsfane og »victoria« (sejr), tv. spade, korslagte hakker og »labor« (arbejde), th. dødningehoved, korslagte knogler og »qvies« (hvile). Stenens svikler har citater, som den tilskriver kirkefædrene Cyprian af Karthago og Augustin. Foroven, tv.: »Cyprian: mors pio(rum) finis malorum et ianva ad vitam.« (De frommes død er enden på plagerne og døren til livet) og th.: »Item. non homo, sed miseria christiani moritur.« (Ligeledes: ikke et menneske, men den kristnes lidelse dør). Forneden: »Augustin(us): O domine, moriar vt te videam nolo vivere, volo mori« (O Herre, jeg dør for at se dig, jeg vil ikke leve, jeg vil dø).¹⁸⁹

Tavlen har udbredte rester af sort maling og forgyldning. Niels Andersens dødsdato er anført med nyere bronzering. Den er ophængt i bronzeankre midt på nordkappellets vestvæg, hvor den også fandtes 1867.¹⁹⁰ Placeringen må antages at være oprindelig, idet bemalingen antyder, at tavlen også oprindeligt har været et væghængt monument, og indskriften henviser til parrets begravelse 'her neden og indenfor', hvad der må sigte til en gravkrypt under den lille tilstødende bygning (s. 5480).

3) (Fig. 74), o. 1729, over oberst Günther Diederich Finecke (Finecke), *23. febr. 1688 i Mecklenbourg, †13. maj 1729 på Dallund, og hans hustru gennem 14 år, Clara Lewetzau (Levetzau), *26. okt. 1699 »i Jydland«, †17□ (20. febr. 1773¹⁹¹), samt to tidligt døde sønner ved navn Theodosius.

Epitafiet, 340×212 cm, består af en mindetavle i arkitektonisk indramning. Mindetavlen af rødlig Ølandskalksten, 171×88 cm, har reliefhugget versal- og kursivskrift på rått behandlet bund, indrammet af udsparede, glatte profilkonturer. Gravskriften afsluttes med citat af Hebr. 11,3. Den arkitektoniske ramme er udført i grålig, gotlandsk

Fig. 75. Gravsten nr. 1, o. 1572, over Peder Hansen (†1572) (s. 5476), søn af sognepræst Hans Nielsen Bang (jf. gravsten nr. 3). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – Gravestone no. 1, c. 1572, for Peder Hansen (†1572), son of parish vicar Hans Nielsen Bang (cf. gravestone no. 3).

kalksten. I storstykket står to glatte frisojler med jonisk kapitæl foran pilastre, der har nicher samt muslingeskalprydede og forkrøppede karniskapitæler. Arkitraven er profileret med platter, mens frisen er glat og gesimsen udkragende. Et reliefhugget topstykke viser to rokokokartoucher under fælles krone. Herpå ses våbener for Finecke (tv.) og von Levetzau. Det kantes af laurbærguirlander, akantus og muslingeskal og flankeres af to flammende urner med buklede sider. Postamentet er blødt afrundet og bæres af akantusprydede konsoller.

Opsat på sydkapellets vestvæg i tilknytning til familiens begravelse samme sted (s. 5481). Epitafiet er istandsat 1925.⁴⁴

Gravsten- og fliser. 1) (Fig. 75), o. 1572, over Peder Hansin (Hansen), †6. marts 1572, søn af sognepræst Hans Nielsen Bang (jf. nr. 3). Gravflise af grå kalksten, 38×32 cm, med indhugget versalskrift på hele fladen. Stenen er knækket på midten. Ligger i gulvet i nordkappellets nordvesthjørne.

2) (Fig. 76), o. 1587, en bondegravsten over Christen Svendsen, †1587. Gravsten af grålig og

rødlig granit, 98,5×43 cm, med groft indhugget versalskrift i hele stenens bredde. Øverst et bomærke flankeret af reliefhuggede initialer »SP«, måske for den afdødes far (Svend P...?). Materialet og udførelsen kunne pege på, at det oprindeligt har været et kirkegårdsmonument. Nu indmuret i nordkappellets vestvæg.

3) (Fig. 77), o. 1588-90, over sognepræst Iohannes Nicolai (Hans Nielsen (Bang)), *1523 i Skamby, †1□ (†29. dec. 1603),¹⁹² og hustru Maria Canvti (Maren Knudsdatter), * i Bogense, †24. maj 1588.

Figursten af lysegrå kalksten, 225×120,5 cm. Parret er vist let vendt mod hinanden under en bred, rundbuet arkade. Bueslaget, der bæres af kuglekonsoller, har hulkelprofil ligesom de spinkle lister under konsollerne. Sviklerne udfyldes af renessanceskjolde med parrets bomærker. Han er vist med en bog i hænderne samt med pagehår, fyldig moustache og langt, tvedelt hageskæg. Under den knælange kappe med opretstående krave ses pibekrave og skjorte med knaplukning og rynkede manchetter. Hoserne har kort slids ved anklerne. Hun bærer en linhue, der har bånd over issen. Skosnuderne titter frem under den fodlange kappe med tætte, stive folder, hvis kant hun holder sammen med begge hænder. Den ligeledes plisserede kjoledragt har opretstående krave og er tilsyneladende todelt eller suppleret med et forklæde.

Under det skråstillede gulv er den latinske gravskrift anført med indhuggede versaler i et bredrektangulært, glatprofileret felt: »Iohannes nicolai servvs christi 1523 an(n)o servatoris n(ost)ri hic in Scha(m)by natvs: an(n)o 1540 schola(m) adivit ea(m)que in dania ac germania vsq(ue) ad annv(m) 1550 freqve(n)tavit: sic eode(m) an(n)o ad v(er)bi divini ministeriv(m) vocat(us) et ordinat(us) in eo nec no(n) fideliter svb crvce tame(n) a tyrannis illi i(m)posita laboravit: adhæc in co(n)ivgio cv(m) sva vxore mari(n)a ca(n)vti bogo(n)iæ nata ho(n)este vixit liberosq(ue) 15 simvl gi(n)gne(n)tes sic in d(omi)no obiit hic an(n)o 1□ die □ illa avte(m) an(n)o 1588 die 24 maii hic qvoq(ue) qviescv(n)t« (Hans Nielsen, Kristi tjener, født i vor Frelseres år 1523 her i Skamby kom i skolen i 1540 og frekventerede den i Danmark og Tyskland lige til år 1550. Således blev han samme år kaldet og

ordineret til Guds ords tjeneste og sled også trofast med denne (om end under et kors der var pålagt ham af tyranner).¹⁹³ Desuden levede han ærværdigt i ægteskab med sin hustru Maren Knudsdatter, født i Bogense, sammen avlede de 15 børn, og således døde han i Herren i året 1□ den □, og hun den 24. maj 1588, og her hviler de også). Chr. Axel Jensen regnede stenen for et produkt af enten Odensekopisten eller Odensemonogramisten, to fynske værksteder, der kopierede Gert van Groningen og det nørrejske gravstensværksted.¹⁹⁴

Fig. 76. Gravsten nr. 2, o. 1587, over Christen Svendsen (†1587) (s. 5476). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Gravestone no. 2, c. 1587, for Christen Svendsen (†1587).*

Fig. 77. Gravsten nr. 3, o. 1588-90, over sognepræst Hans Nielsen Bang (1523-1603) og hustru Maren Knudsdatter (†1588) (s. 5477). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Gravestone no. 3, c. 1588-90, for parish vicar Hans Nielsen Bang (1523-1603) and wife Maren Knudsdatter (†1588).*

Biskop Jacob Madsen noterede 5. marts 1590, at stenen var lagt i korets gulv kort før hans visitats: »I Choret Hr. Hansis Ligsten oc hans Hustruis, nyligen lagd, vdhugget i store Person«. ⁴⁰ Da intet tyder på, at Maren Knudsdatters dødsår er hugget sekundært, må stenen altså være udført mellem 1588 og 1590. J. J. A. Worsaae beskrev 1848, hvorledes stenen lå foran alteret. ¹⁹⁵ Den blev 1895 taget op og indmuret på den nuværende plads i nordkappellets vestvæg. ¹⁹⁶

4) (Fig. 78), o. 1600-25, over ubekendt(e). Gravsten af grå kalksten, 50,5×50 cm, med en rulleværkskartouche, hvis gravskrift er helt udslidt. Mellem ligeledes udslidte hjørnemedaljoner løber latinsk randskrift med indhuggede versaler: »Vivit post fvnera/ virtvs/ mors est clavsra/ (m) alor(um)...«. (Dyden lever efter døden, døden er enden på plagerne). Indmuret i nordkappellets vestvæg.

Fig. 78. Gravsten nr. 4, o. 1600-25, over ubekendt(e) (s. 5479). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Gravestone no. 4, c. 1600-25, for unknown person(s).*

Fig. 79. Gravsten nr. 5, 1664, over herredsfoged Lauritz Nielsen (†1652) og hustru Karen Hansdatter (s. 5479). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Gravestone no. 5, 1664, for judge Lauritz Nielsen (†1652) and wife Karen Hansdatter.*

5) (Fig. 79), 1664, over herredsfoged Lauritz Nielsen, †1652 i Badstrup, og hustru Karen Hansdatter, bekostet af sønnen Iens Lauritzøn. ¹⁹⁷

Lysegrå kalksten, 54,5×54 cm, med indhugget versalskrift i hele stenens bredde. Hjørnemedaljoner viser brystbilleder af evangelisternes symbolvæsener med udslidte navnebånd, foroven: Mattæus (tv.) og Markus, forneden: Lukas (tv.) og Johannes. Indmuret i nordkappellets vestvæg.

6) O. 1698, over ritmester og tidligere major ved det fynske nationalregiment til hest, Claus Langhaar, *23. juli 1632 i »Stigt Bremen« (Bremen), †5. sept. 1698 på Uggerslevgård, og hustru Rebecca Salome Tidemand, *1642 i »Rodenburg« (Rotenburg, Niedersachsen), †26. juni 1684. ¹⁹⁸

Grå kalksten, 230×119 cm, med bred og glat ramme omkring et højrektangulært felt med indhuggede versaler og reliefhugget akantus i hjørnerne. Foroven er et reliefhugget våbenskjold, der må antages at være Langhaars: Skjoldet er lodret delt, henholdsvis med to seksdodede stjerner (heraldisk venstre) og seks gange tværdelt (heraldisk højre). Stenen lå oprindeligt i skibets gulv foran korbuen. ¹⁹⁹ Nu opsat ved tårnummets nordvæg.

Mindekranse. 1) 1889, for prinsesse Augusta af Hessen (1823–89), jf. kirkegårdsmonument nr. 8. Egeløvskrans af sølv, ca. 43×31 cm, med sløjfe, der bærer graveret skriveskrift: »Henlagt paa Prinsesse Augusta af Hessen Baronesse Blixen-Finecke's Kiste i Kjøbenhavn d. 23 Juli 1889 af Haandværkere og Industridrivende i Helsingør«. Opsat på mørkegrønt, perlebesat fløj og ophængt i glas og ramme af blankt egetræ, 68×58,5 cm, med fas; på sydkapellets vestvæg.

Fig. 80. Kirkegårdsmonument nr. 3 (s. 5482), o. 1849, over gårdmand Niels Jensen (1806–49). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – Churchyard monument no. 3, c. 1849, for farmer Niels Jensen (1806–49).

2) 1890, for Mads Alexander Madsen, *19. febr. 1869, †19. april 1890, skænket af Rasmus Madsen og hustru, Brøndstrup. Egeløvskrans af sølv, ca. 36×30 cm, samt to små skjolde med graveret skriveskrift, det ene løst, det andet på kransens sløjfe. Ophængt i glas og ramme af lakeret eg (58×51 cm) på nordkappellets østvæg.

3) 1910, for sognepræst Th(eodor) Engholm, *16. febr. 1839, †17. aug. 1910, givet af menigheden. Egeløvskrans af sølv, ca. 54×41 cm, med graveret skriveskrift på sløjfen. Ophængt i glas og ramme af blank eg, 69×57 cm, på nordkappellets østvæg.

Mindeplade, 1909,⁴⁹ for ritmester Gustav von Blixen-Finecke (1857–1909), jf. kirkegårdsmonument nr. 9, givet af Kungl. Skånska Husarregementets Officerskår. Den skjoldformede sølvplade, 20,5×19,5 cm, har drevet svensk rigsvåben, graveret frakturskrift og er indsat i en glat, skjoldformet ramme af træ (29×27 cm). Ophængt på sydkapellets vestvæg.

Elisabeth og Leonora Svaves hvælvede gravkrypt i nordkappellet. De to søstre Elisabeth Svave (†1618) og Leonora Svave (†1624) indgik 13. juni 1615 kontrakt med kirken om en begravelse i nordkappellet på godt 25 m² (s. 5436).⁸¹ Ifølge aftalen skulle pladsen over begravelsen friholdes for stolestader og andet. Alle udgifter til indretningen af begravelsen skulle afholdes af søstrene og ikke være kirken til besvær. Bygeomkostningerne har derfor næppe været inkluderet i de 160 rigsdaler, som søstrene ifølge kontrakten 'forærede' kirken til gengæld for begravelsen (jf. også epitafium nr. 1). Til donationen af de 160 rigsdaler var knyttet det vilkår, at midlerne skulle anvendes på genstande med givernes navne og våbener (†alterklæde nr. 1, s. 5449, altersættet s. 5457 og en †messehagel, s. 5460). Søstrene udstedte 6. okt. 1618, dvs. 16 dage før Elisabeth Svaves død, et gavebrev på en gård og seks huse i Kærby (Skovby Sogn) til 'prædikestolen' (dvs. præstebordet) og til vedligeholdelsen af deres begravelse.²⁰⁰ 1790 fremgik, at ingen lig var nedsat i omtrent 150 år, hvilket formentlig vil sige siden Leonora Svaves begravelse.⁸³ 1812 omtales også kun de 'to frøkenner Svavers lig'.⁵⁸

Begravede: Elisabeth Svave 1618; Leonora Svave 1624.

Sognepræsternes hvælvede begravelse. Begravelsen omtales 1790 som en 'hvælvet kælder'⁸³ og blev af sognepræst Karl Hansen 1867 identificeret med en lille hvælving under bygningen mellem våbenhus og nordkapel (jf. s. 5431), der indeholdt 'en mængde forrådnede træstumper og en del menneskeben og to hoveder, samt stykker af en nyere ligkiste'.²⁰¹ Begravelsen fremgår måske tidligst af Niels Andersen Odenses epitafium opsat før 1648 (nr. 2, s. 5475). 1812 stod der tre kister i begravelsen, om hvilken det året efter forlød, at den ikke havde været anvendt i 'mange år'.⁵⁸ Maren Bang (1646–1718), der både var kirkeejer og svigermor til sognepræsten, har formentlig stået i denne begravelse indtil 1720, da hendes kiste overførtes til Odense Skt. Knud (s. 906).²⁰²

Fig. 81. Kirkegårdsmonument nr. 4 (s. 5482), o. 1851, over gårdmand og sognefoged Jens Mortensen (1776–1851). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Churchyard monument no. 4, c. 1851, for farmer and parish executive officer Jens Mortensen (1776–1851).*

Fineckes begravelse i sydkapellet. De ældste kister i begravelsen må have tilhørt Günther Diederich Finecke (†1729) og Clara Levetzau (†1773) samt to tidligt døde sønner. Ifølge en beskrivelse 1790 stod kisterne 3 alen (dvs. knap 2 m) under jorden, hvor de var dækket af jordfyld. Herover var der muret en grav for Theodosius Ernst Frederik von Finecke, der formentlig nedsattes her 11. juli 1801 som den sidste i begravelsen.¹⁷² Der var altså tale om en kombination af jordbegravelse og muret begravelse.²⁰³ Det forlød 1813, at der fremover ikke ville blive hensat flere i begravelsen.⁵⁸ Senere ejere af Dallund synes at have haft ambitioner om at indrette sydkapellet som gravkapel: Af førsteudgaven af Trap (1858–60) fremgår, at sydkapellet var 'bestemt' til gravkapel for Blixen-Finecke til stamhuset Dallund,²⁰⁴ men ifølge biskop C. T. Engelstofts optegnelser 1861 var det dog ikke benyttet som sådan, bortset fra de nævnte under gulvet nedsatte kister.⁹⁴ 1886 omtales kapellet som 'baronens (dvs. F. T. H. A. W. C. von Blixen-Fineckes) familiebegravelse'.³⁹

Begravede: Theodosius †før 1721 (jf. epitafium nr. 3); Theodosius †før 1721 (jf. epitafium nr. 3); Günther Diederich Finecke 1729 (jf. epitafium nr. 3);²⁰⁵ måske Sophie Hedeveg von Finecke 1760; antagelig Clara Levetzau 1773 (jf. epitafium nr. 3); Theodosius Ernst Frederik von Finecke 1801.

Kirkegårdsmonumenter. 1) O.1804, over Knud Grønvald, *1717 i Odense, præst i Middelfart, Allesø og Skamby i 60 år, g.m. M(ette) C(athrine) Jul, †28. juni 1804. Liggesten af rødlig sandsten, 167×86 cm, med karnisprofileret kant og indhugget kursivskrift. Den lå oprindeligt vestligt på kirkegården,²⁰⁶ men er nu opsat ved tårnrummets vestvæg.

2) (Jf. fig. 88), O. 1820, over Charlotte Louise baronesse von Blixen-Finecke født friherreinde Gyllenkrok, *24. marts 1796, †13. maj 1820. Tavle af hvidt marmor, 50×44 cm, med indhugget versalskrift, der afsluttes med henvisning til skriftestedet Åb. 14,13. Tavlen er, formentlig sekundært, indsat i en stele af sandsten, 61×55×23 cm, på 17 cm høj sokkel og med kronende 85 cm højt trekloverkors af hvidt marmor svarende til slægtens yngre monumenter (nr. 7–9). På Blixen-Fineckes

Fig. 82. Glasflaske, antageligt fra 1600-tallet, fundet i en grav (s. 5483). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *Glass bottle, probably from the 1600s, found in a grave.*

familiebegravelse på kirkegården i hjørnet mellem koret og søndre kapel (jf. fig. 1 og 84).

3) (Fig. 80), o. 1849, over gårdmand Niels Iensen (Jensen), *1806 i Ørridslev, †1849 i Skamby, formentlig sat af enken Maria Jensdatter.

Nygotisk støbejernsmonument, 172,5×63 cm, med et højt spidsbuget felt over to tilsvarende, koblede felter med stavværk. Det krones af et kors med facetterede ender. Herunder findes et relief af bikuben, symbol for Vindskibeligheden (dvs. flid), som også gravskriften roser den afdøde for. De nedre felter har firpas med relieffer, henholdsvis alterkalk, hjerte og anker, for Troen, Kærligheden og Håbet. Versalindskriften afsluttes med første vers af Knud Lyhne Rahbeks salme »Med Vemod og med Andagt«. ²⁰⁷ Monumentet har sort bemaling. Nære paralleller findes i Drigstrup (s. 4112) og Faaborg (DK Svendborg 804). Står sydøst for koret. ²⁰⁸

4) (Fig. 81), o. 1851, over gårdmand og sognefoged Jens Mortensen, *1776, †1851, der efterlod en enke og en datter. Støbejernsmonumentet, 136×64 cm, har stavværksprydet kølbueafslut-

ning med kronende kors, svarende til korset på nr. 3, men her stående i en akantusbladskede. Under et vinget timeglas læses gravskriften med versaler, forneden er relief af et håndtryk ('farvelhænder') og femte vers af E. M. Arndts salme »Gå nu hen og grav min grav«. Der er karnisprofileret fodstykke. Står sydøst for koret. ²⁰⁸

5) O. 1851, over 'jubeloldingen' Fredrik Bagger Zeuthen, *10. nov. 1767 i Skamby, sognepræst sammesteds 1804, †12. juni 1851, og hustru Maria Magdalena Steffens, *19. aug. 1778 i Trondheim, †10. marts 1850 i Skamby. De levede i ægteskab 54 år og skænkede fire døtre og en søn, af hvilke en datter gik bort. Højrektangulær liggeplade af hvidt marmor, 84×47 cm, med indhuggede, sortmalede versaler. I lapidarium ved tårnets nordside.

6) O. 1864, over Severine Ebeling, †20. marts 1864. ²⁰⁹ Natursten af rødlig granit, 110×90×60 cm, med indhugget versalskrift: »Præsten Karl Hansen reiste denne Steen efter sin Kone Severine Ebeling«. I lapidarium ved tårnets nordside.

7) O. 1873, over fhv. udenrigsminister og minister for hertugdømmerne Carl Frederik Axel Bror baron von Blixen-Finecke til Dallund, *15. aug. 1822 på Dallund, †6. jan. 1873 i Baden Baden. Stele af poleret, let rødlig granit, 76,5×70,5×23 cm, med indhugget versalskrift, på 31 cm høj sokkel og kronet af et 83 cm højt trekløverkors af marmor. Gravskriften afsluttes med henvisningen Joh. 11,25–26. På Blixen-Fineckes familiebegravelse på kirkegården mellem koret og søndre kapel (jf. fig. 1 og 84).

8) O. 1889, over Augusta Sophie Frederikke Marie Caroline Juliane prinsesse af Hessen-Kassel, baronesse von Blixen-Finecke, *30. okt. 1823 i København, †17. juli 1889 samme sted. Stele af poleret, let rødlig granit, 76,5×70,5×23 cm, med indhugget versalskrift, på 31 cm høj sokkel og kronet af et 83 cm højt trekløverkors af marmor. På Blixen-Fineckes familiebegravelse på kirkegården mellem koret og søndre kapel (jf. fig. 1 og 84).

9) O. 1909, over Vilhelm Carl Ferdinand Christian Frederik Hilda Rudolf Gustaf baron von Blixen-Finecke, *29. maj 1857, †31. jan. 1909. Rundbuet stele af rød, poleret granit, 74×63×27 cm, med indhugget versalskrift og kronet af et

88 cm højt trekløverkors af hvidt marmor. På Blixen-Fineckes familiegravelse på kirkegården mellem koret og søndre kapel (jf. fig. 1 og 84).

10) O. 1920, over professor i geografi Hans Peder Steensby, *25. marts 1875 i Skamby, †19. okt. 1920 på hjemrejse fra Canada. Monumentet, 223×109×68 cm, er opbygget som en portal: Gravskriften er anført med indhuggede versaler iblandet uncialer på en lysegrå granitplade, der flankeres af murede, rått tilhugne rødlig granit-

stykker. En ret overligger bærer svejftet gavl, der har indhugget Kristusmonogram med alpha og omega flankeret af rosetter i relief. Østligt på kirkegården.

Gravudstyr(?). En 51 cm lang, eftermiddelalderlig dolk med ukendt proveniens henligger ved epitafium nr. 3.

Gravfund. En 14 cm høj glasflaske (fig. 82), der måske stammer fra 1600-tallet, er angiveligt fundet 1939 i en grav på kirkegården.²¹⁰

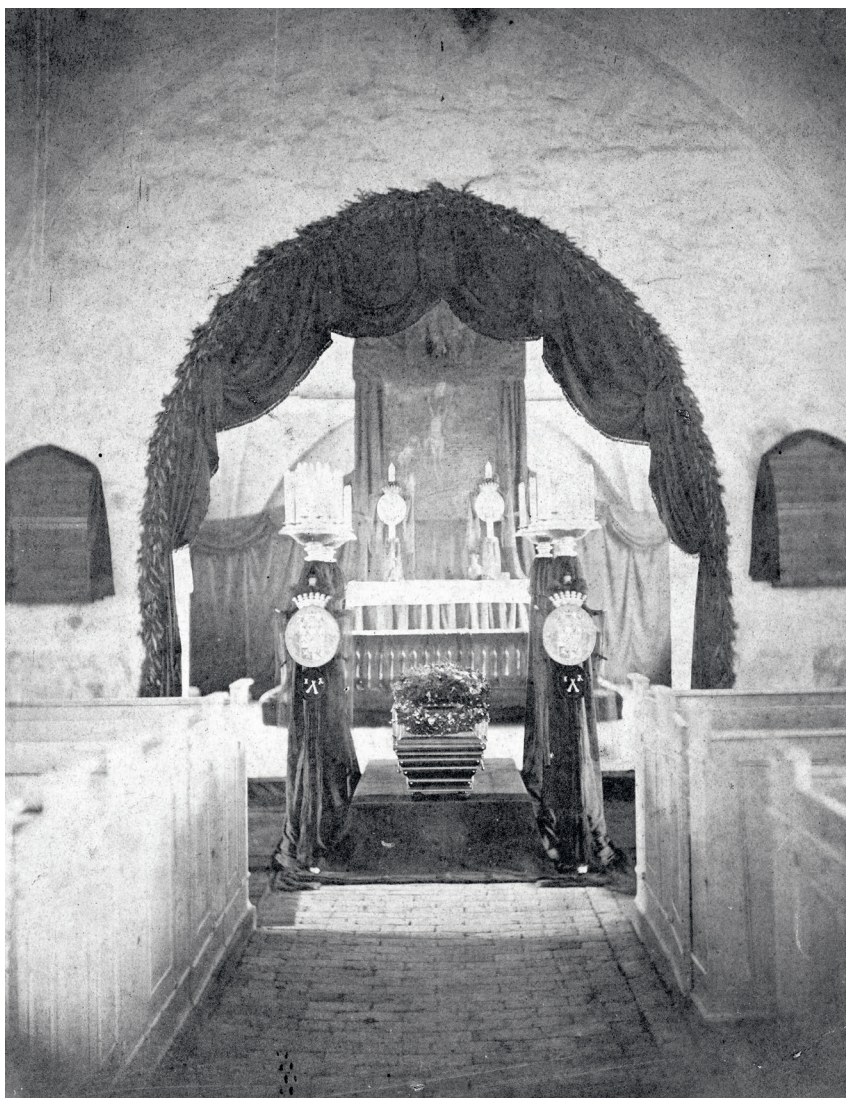

Fig. 83. Korets indre set mod øst 1873 ved C. F. A. B. Blixen-Fineckes begravelse (s. 5482). Foto i Sønderø & Omegns Lokalhistoriske Arkiv. – *The interior of the chancel looking east at the funeral of C.F.A.B. Blixen-Finecke in 1873.*

Fig. 84. Kirken set fra øst. Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The church seen from the east.*

KILDER OG HENVISNINGER

Nedenfor er anført en oversigt over trykte og utrykte kilder og litteratur anvendt i beskrivelsen af Skamby Kirke. For en oversigt over arkivalier og litteratur samt forkortelser anvendt i Odense Amt i almindelighed jf. også s. 52-54 samt 56-59. Henvisninger til *Danmarks Kirker*, Kbh. 1933-, er angivet som *DK*, efterfulgt af betegnelsen for det pågældende amt; referencer inden for Odense Amt har dog kun sideangivelse.

Arkivalier. *Rigsarkivet, København (RAK).* *Rentekammeret, Regnskaber 1433-1559.* Fortegnelser over indkrævede klokker 1528-29 (*Rtk. Rgsk. 1433-1559*). Fortegnelser over indkrævede klokker 1528-29). *Rentekammeret. Reviderede regnskaber.* Kirkeregnskaber: Odense provstis kirkeregnskaber 1664-72 (*Rtk. Rev. Rgsk. Kirkeresk. 1664-72*). *Kongens retterting.* Herredagsdombog 1586-89 (*Kongens retterting.* Herredagsdombog 1586-89). *Danske Kancelli.* F13. Fynske og smålandske registre 1786-91 (*DaKanc.* Fynske og smålandske registre 1786-91). *Danske Kancelli, 1. Departement.* H44. Journal 1837 (*DaKanc, 1. Dept., Journal 1837*).

Rigsarkivet, Odense (RAO). *Bispearkivet.* Skam herreds breve 1562-1785 (*Bispeark.* Skam herreds breve 1562-1785); Visitatsprotokol 1588-1896 (*Bispeark.*

Visitatsprotokol 1588-1896); Synsforretninger og andre indberetninger om kirker 1631-1702 (*Bispeark.* Synsforretninger 1631-1702); Stiftets almindelige breve 1651-70) (*Bispeark.* Stiftets almindelige breve 1651-70); Indberetninger om kirkeejere og patronatsret 1695-1786 (*Bispeark.* Indb. om kirkeejere og patronatsret); Synsforretninger over kirker 1718-35 (*Bispeark.* Synsforretninger 1718-35); Indberetninger om kirker og kirkegårde 1812-43 (*Bispeark.* Indb. om kirker og kirkegårde 1812-43); Synsforretninger over kirker og præstegårde 1872-98 (*Bispeark.* Synsforretninger 1872-98). *Lunde-Skam Herreders provstis arkiv.* Diverse sager 1760-1812 (*Provstiark.* Diverse sager 1760-1812). *Odense amtsprovstis arkiv.* Korrespondance ang. Lunde, Skam og Skovby 1807-37 (*Provstiark.* Korrespondance 1807-37). *Lunde-Skam-Skovby Herreders provstis arkiv.* Synsprotokol 1844-1922 (*Provstiark.* Synsprotokol 1844-1922); Kirkesyn 1924-49 (*Provstiark.* Kirkesyn 1924-49). *Bogense provstis arkiv.* Synsprotokol 1904-2000 (*Provstiark.* Synsprotokol 1904-2000). *Skamby Sogn.* Regnskabsbog 1577-1664 (*Skamby Sogn.* Rgsk. 1577-1664). *Pastoratsarkivet.* Ministerialbog 1651 ff (*Pastoratsark.* Ministerialbog); Korrespondance 1906-76 (*Pastoratsark.* Korrespondance 1906-76).

Menighedsrådsarkivet. Kirkeprotokol 1862-1969 (*Menighedsrådsark.* Kirkeprotokol 1862-1969). *Dallund gods-*

arkiv. Diverse sager (*Dallund godsark*. Diverse sager); Syns- og taksationsprotokol 1764-1801 (*Dallund godsark*. Syns- og taksationsprotokol 1764-1801); Sager vedr. Skamby Kirke 1820-1908 (*Dallund godsark*. Sager vedr. Skamby Kirke 1820-1908). *Topografica. Fyn i alm.* 6. Udskrift af præsteindberetninger 1706-07 om kirkerne og deres antikviteter (*Topografica* 6. Udskrift af præsteindberetninger 1706-07). *Odense Gråbrødre Hospitals arkiv*. Regnskaber 1694-95 (*Odense Gråbrødre Hospitals arkiv*. Rgsk. 1694-95). *Søndersø pastoratsarkiv*. Ministerialbog 1688 ff (*Søndersø pastoratsarkiv*. Ministerialbog). *Uggerslev pastoratsarkiv*. Ministerialbog 1662 ff (*Uggerslev pastoratsarkiv*. Ministerialbog). *Odense Skt. Knuds pastoratsarkiv*. Ministerialbog 1698 ff (*Odense Skt. Knuds pastoratsarkiv*. Ministerialbog). *Skam herredsfoged*. Tingbog 1644-84 (*Skam herredsfoged*. Tingbog 1644-84).

Kirkens arkiv. Synsprotokol 1970-92 (*Kirkens arkiv*. Synsprotokol 1970-92).

Nationalmuseet (NM). *Indberetninger*. Sognepræst Frederik Bagger Zeuthen 1808 (Trøgelseskar); sognepræst Th. Engholm 1890 (gravminder, begravelser, kirkegård); Eigil Rothe 1910 (korbuekrucifiks); Poul Nørlund 1914 (inventar); Poul Nørlund 1916 med notater ved Chr. Axel Jensen 1918 (korbuekrucifiks); Chr. Axel Jensen u.d. (gravminder); Georg N. Kristiansen 1942 (prædikestol); Mogens Larsen 1980 (kalkmaleri); Karsten Larsen 1992 (kalkmaleri); Karin Vestergaard Kristiansen 2001 (inventar); Karin Vestergaard Kristiansen 2003 (inventar); Hans Mikkelsen 2011 (gulv); Bendt Longmose Jakobsen, C & W Arkitekter 2011 (gulv); Kirsten Trampedach 2011 (murbehandling, kalkmaleri); Bent Jacobsen 2011 (inventar); projektbeskrivelser ved C & W Arkitekter 2010-11 (inventar). *Notebøger*. Wor-saae IX, 21-22; Henry Petersen IX, 20; Jan Steenberg V,

133. *Manuskripter*. C. T. Engelstoft, *Kirkerne i Fyns Stift*, (Tillæg til *Jacob Madsens Visitatsbog*). Påbegyndt 1853.

Det Kongelige Bibliotek (KB). *Gamle kongelige Samling*. 2351, 4°. Udskrift af Præsteskabets i Fyens Stift Antegnelser om Kirkerne i Fyen og underliggende der i Stiftet, for det meeste samlede og indgivne til Stiftets Øvrighed 1706-1707, med nogle faae Tegninger af Gravsteder og Vaabener (GKS 2351. 4°). *Kallske samling*. 377, 4°. Kopi af beskrivelse over kirkerne og herregårdene i Fyn og i Langeland, af sognepræsterne til Thuras brug forfattet 1755 (*Kallske saml.* 377, 4°).

Tegninger og opmålinger. NM. V. Koch 1891 (skitser af billedkvadre); N. P. Jensen o. 1900 (plan); Knud Lehn Petersens 1924 (plan før og efter istandsættelse); Lehn Petersens Tegnestue 2001 (tværsnit i tårnrum).

I privateje. J. Vilh. Petersen 1882 (skitse af nord- og sydkapels gavle samt af hvælvrække i sydkapel, foto i NM).

Litteratur. Karl Hansen, »Beretninger om Skamby Sogn«, *Samlinger til Fyens Historie og Topographie* I-X. Udg. af Fyens Stifts litterære Selskab, Odense 1861-1890, IV, 1867, 249-306 (*Hansen 1867*). Stiftsprovst Damgaard, »Hvorledes Sct. Knuds Sognekald i Odense mistede Skamby Sogns Kongetiende«, *Samlinger til Fyens Historie og Topographie* I-X. Udg. af Fyens Stifts litterære Selskab, Odense 1861-1890, IV, 1867, 315-345 (*Damgaard 1867*). N. C. Christensen, »Skamby Kirke«, Årsskrift. Lokalthistorisk forening for Sønderø Kommune 1991, 29-34 (*Christensen 1991*). Kirsten Clement, *Skamby Kirke*, Skamby 2002 (*Clement 2002*). Orla Hylleberg Eriksen, *Dendrokronologisk undersøgelse af tagkonstruktion over Skamby Kirke*, Odense Amt, NNU rapport nr. 14, Nationalmuseet 2019 (*Hylleberg Eriksen 2019*).

Historisk indledning ved Lasse J. Bendtsen, bygningsbeskrivelse ved Kirstin S. Eliassen, kalkmalerier, inventar og gravminder ved Lasse J. Bendtsen, orgler dog ved Kristian Lumholdt. Oversættelser ved Patrick Marsden (engelsk) og Peter Zeeberg (latin). Korrektur ved Anne Frovin. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedso. Redaktionen afsluttet januar 2020.

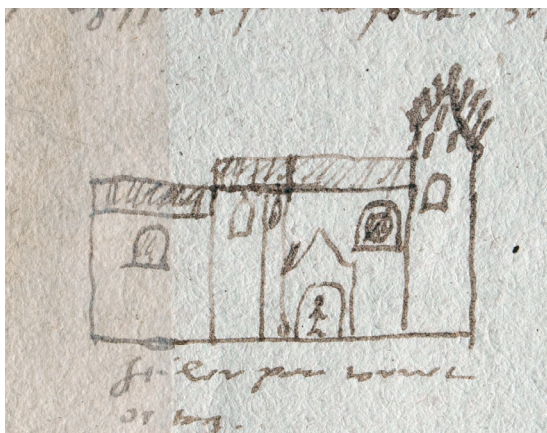

Fig. 85. Skitse af kirken i biskop Jacob Madsens visitatsbog. I RAO. – *Sketch of the church in Bishop Jacob Madsen's book of visitations.*

¹ *Diplomatarium Danicum*, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, Kbh. 1938-, 3. rk., III, nr. 63-64 (efter 29. sept. 1348).

² *Diplomatarium Danicum* (note 1), 3. rk., VI, nr. 65 (o. 10. juli 1361).

³ *Diplomatarium Danicum* nr. 14200316001, online siden: 2012, besøgt: 2018-09-11+02:00, URL: <http://diplomatarium.dk/dokument/14200316001>.

⁴ *Diplomatarium Danicum* (note 1), 4. rk., V, nr. 163 (6. marts 1394); *Diplomatarium Danicum* nr. 14280325001, online siden: 2017, besøgt: 2019-04-01+02:00, URL: <http://diplomatarium.dk/dokument/14280325001>;

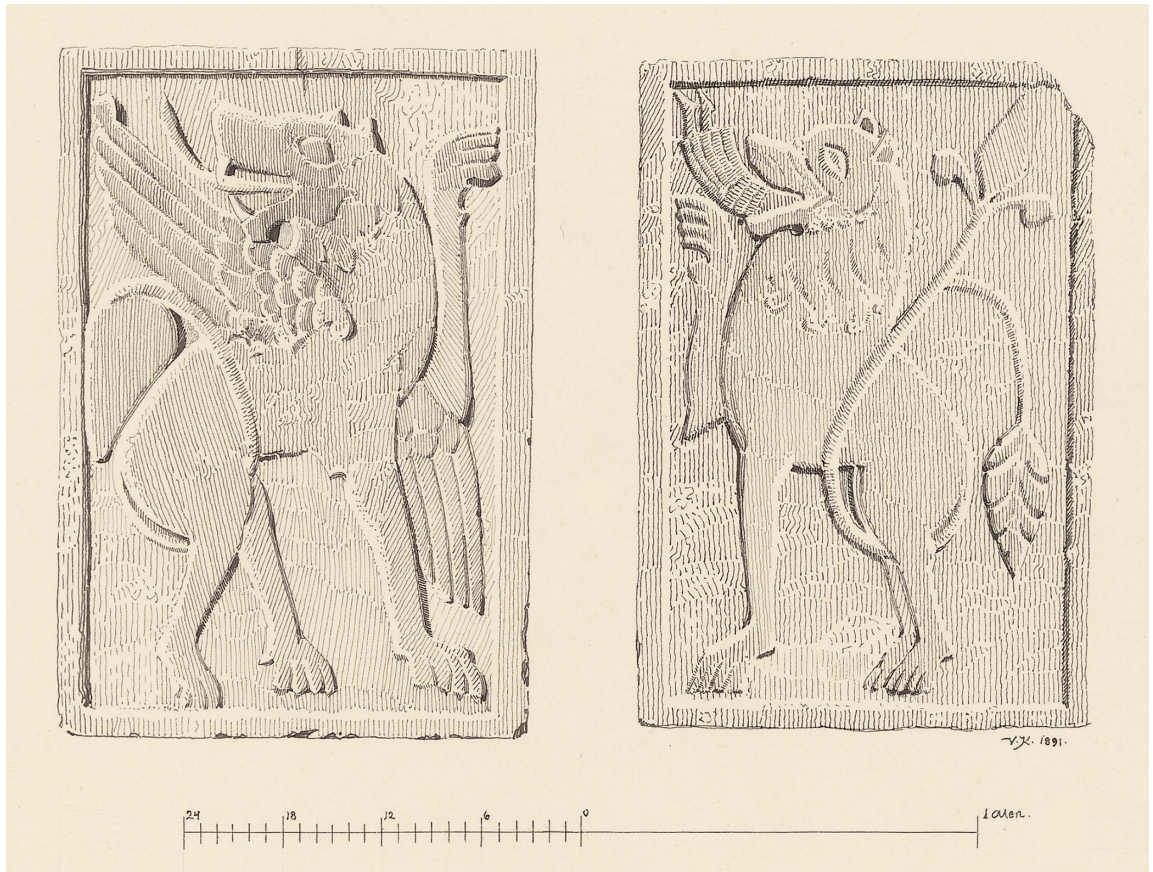

Fig. 86. Romanske billedkvadre i hhv. sydkapellets sydmur (jf. fig. 7-8 og s. 5417) og på pille på skibets sydside (jf. fig. 10 og s. 5417). Tegning ved V. Koch 1891. I NM. – Romanesque decorated ashlars on respectively the south wall of the south chapel (cf. fig. 7-8) and pillar on the south side of the nave (cf. fig. 10).

Monumenta historicae Danicae. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie fra det 16. Aarhundrede. Udg. af Holger Fr. Rørdam, Kbh. 1873-87, 2, II, 534-535 (8. apr. 1466).

⁵ *Repertorium diplomaticum regni danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen*, udg. af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, Kbh. 1894-1939, 2. rk., nr. 4938 (19. dec. 1481)

⁶ *Repertorium* (note 5), 2. rk., nr. 4938 (19. dec. 1481); »Om M. Claus Anderson Ulfeld og hans Stiftelse paa et Vicarie i Odense 1482«, *Danske Magazin* III, Kbh. 1747, 35-36.

⁷ Jf. også *Hansen 1867*, 258.

⁸ *Repertorium* (note 5), 2. rk., nr. 9367 (25. maj 1501), nr. 11242 (11. apr. 1509). Jf. også *Aktstykker, for største Delen hidtil utrykte, til Oplysning især af Danmarks indre Forhold i ældre Tid. Samlede og udgivne af Fyens Stifts litteraire Selskab*, I-II, Odense 1841-45, I, 134.

⁹ *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, Kr. Erslev og W. Møllerup (udg.), Kbh. 1879, 171 (22. juli 1528).

¹⁰ *Kong Frederik den Førstes danske Registranter* (note 9), 172 (25. juli 1528), 175 (7. aug. 1528). Jacob Knudsen havde været kapellan og skriver for dronning Christine (†1521), der 1520 bad sin søn Christian II om at tage ham i sin tjeneste (jf. s. 1734). Han var sognepræst i Nyborg 1523-28 (*DK Svendborg* 826) og besad i 1530'erne foruden Skamby og Lunde to vikarier i Odense Vor Frue (s. 1016-17, 1185 note 43). William Christensen (udg.), *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, Kbh. 1904, 72, 152, 393. Angiveligt skulle Jacob Knudsen have nedbrudt 'de bedste huse af Lunde præstegård' for at forbedre Skamby præstegård. *Hansen 1867*, 260-263.

¹¹ L. S. Vedel Simonsen, *Fyens Vilkaar i den saa kaldte Grevens Feide med et Chart over Vålpladsen paa Øxnebjerg*, Kbh. 1813, 102. Skattemandtallet 1511 omtaler en Hans Madsen 'på præstegården'. Der nævnes desuden en degnegård. Haakon Bennike Madsen og Erland Porsmose (udg.), *Næsbyhoved lens regnskaber 1502-1511*, Odense 1991, 368.

¹² *Danske Magazin* 4. rk., II, 1873, 51.

¹³ *Diplomatarium Danicum* (note 1), 4. rk., V, nr. 163 (6. marts 1394). »Catharine Hanns Pouelszons« efterleverse nævnes også 1373. *De ældste danske Arkivregistraturer* I-V, Kbh. 1854-1910, IV, 212.

¹⁴ *De ældste danske Arkivregistraturer* (note 13), IV, 212.

¹⁵ *Diplomatarium Danicum* nr. 14100607001, online siden: 2010, besøgt: 2018-09-11+02:00, URL: <http://diplomatarium.dk/dokument/14100607001>. I et tingsvidne 1481, som Henning Jensen Quitzow til Sandagergård lod tage for at indskærpe, at messerne ikke skulle forsonnes, anføres dog, at der var tale om en ældre donation fra en Thomas Nielsen, der ifølge L. S. Vedel Simonsen var farfar til Henrik Nielsen (Lunge?). *Repertorium* (note 5), 2. rk., nr. 4938 (19. dec. 1481). L. S. Vedel Simonsen, *Bidrag til den fynske Kongeborg Rugaards, dens Læns og dens Lænsmands Historie* I-III, Kbh. 1843-44, I, 119. I præsteindberetningen 1706 hævdes fejlagtigt, at de to gårde i Slevstrup var givet af Elisabeth og Leonora Svave. RAO. *Topografica*. 6. Udskrift af præsteindberetninger 1706-07.

¹⁶ En spedalsk mand i Odenses Skt. Jørgensgård (s. 1877) stadfæstede sine forældres sjælegave til kirken, mens Jens Skrædder i Norup bekræftede en tilsvarende gave fra 'en vis Knud'. *Diplomatarium Danicum* nr. 14200316001, online siden: 2012, besøgt: 2018-09-11+02:00, URL: <http://diplomatarium.dk/dokument/14200316001>; *Diplomatarium Danicum* nr. 14200427001, online siden: 2012, besøgt: 2018-09-11+02:00, URL: <http://diplomatarium.dk/dokument/14200427001>.

¹⁷ *Hansen 1867*, 260, med den antagelse at den nævnte var degn. I årene 1502-11 nævnes dog en »Henrick Diegen« i Skamby, som kan have ført Degn som slægtsnavn. *Næsbyhoved lens regnskaber 1502-1511* (note 11), 86-87, 368.

¹⁸ Vor Frue alters gods omfattede 1600 en gård i Bastrup, fire 'marsel' jord i Bastrup og i 'Tofte', 6 skæpper land på Skamby Mark kaldet 'Thors Ager' og en anden ager på samme mark, som Claus Villadsen gav altret, og som svarede 4 skæpper byg. RAO. *Skamby Sogn*. Rgsk. 1577-1664.

¹⁹ RAO. *Skamby Sogn*. Rgsk. 1577-1664.

²⁰ Ifølge en udateret erklæring fra Mads Hansen, der i Jacob Knudsens tid havde fæstet en af gårdene, havde Knud Urne taget dem i besiddelse, hvorefter hr. Jacob vandt dem tilbage for atter at miste dem til Knud Urne. Herefter »Bleff her iacop slagen y Hiell«. RAO. *Bispeark*. Skam Herreds breve 1562-1785. Jf. også S. V. Wiberg, *Personallistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie* I-IV, Odense 1870-73, III, 57.

²¹ RAK. *Kongens retterting*. Herredagsdombog 1586-89. 31. maj 1586. *De ældste danske Arkivregistraturer* (note 13), V, 942-943. Endvidere *Hansen 1867*, 260-63.

²² *Danske Kirkelove I-III*. Udg. af Holger Fr. Rørdam, Kbh. 1883-89, I, 305 (24. jan. 1551), 337 (5. aug. 1552),

407 (9. jan. 1555); Hans de Hofman, *Samlinger af publice og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve* I-X, Kbh. 1755-65, V, 65; *De ældste danske Arkivregistraturer* (note 13), V, 943; *Damgaard 1867*, 319-323.

²³ RAK. *Kongens retterting*. Herredagsdombog 1586-89. 31. maj 1586. Slevstrupgårdene blev 1798 solgt fra kirken for 2.000 rigsdaler. *Hansen 1867* 268, 297.

²⁴ Tre mensalgårde ydede 1590 tilsammen 1 læst korn, mens sædedegnen havde 12 ørtug. Jens Rasmussen og Anne Riising, *Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604*, Odense 1995, 136-138; jf. *De ældste danske Arkivregistraturer* (note 13), V, 942.

²⁵ Se endvidere Martin W. Jürgensen, *Ritual and Art across the Danish Reformation: Changing Interiors of Village Churches, 1450-1600*, Turnhout 2018, 509.

²⁶ *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-1660*, udg. af Rigsarkivet, Kbh. 1885-2005, 13. juni 1575.

²⁷ *Kancelliets Brevbøger* (note 26), 21. juni 1593, 11. dec. 1622, 2. juni 1626, 28. april 1629, 11. aug. 1629.

²⁸ RAO. *Skamby Sogn*. Rgsk. 1577-1664. Kirketienden blev 1801 opgjort til 84 tønder hartkorn. RAO. *Dallund godsark*. Syns- og taksationsprotokol 1764-1801.

²⁹ Foruden det under altrene nævnte havde kirken 1600 følgende landgilder og afgifter: 14 ørtug på Ringe Mark, 1 mark voks af en ager på Skamby Mark, 17 'marsel' jord og to byggesteder i Glavendrup, som gav 5 ørtug byg, en gård i Skamby, der svarede 5 ørtug byg, et hus i Skamby, som gav 1 ørtug byg, 13 agre på Rostrup Mark, som gav 1 ørtug byg, og 6 skæpper byg af en tofte, som lå til Niels Jepsens gård i Bastrup. RAO. *Skamby Sogn*. Rgsk. 1577-1664. Se endvidere *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet jordegods i Danmark, fra Reformationen til Nutiden, 1535-1765*, I-IV. Udg. af Rigsarkivet, Kbh. 1892-1955, II, 280 (15. juli 1668), 590 (27. jan. 1687).

³⁰ *De ældste danske Arkivregistraturer* (note 13), V, 943; *Hofmans foundationer* (note 22), V, 264-267. En attesteret kopi af 25. jan. 1684 findes i RAO. *Bispeark*. Skam Herreds breve 1562-1785.

³¹ *Kronens Skøder* (note 29), II, 590 (27. jan. 1687).

³² RAO. *Bispeark*. Skam Herreds breve 1562-1785. Siden Rosendorp kom i kirkelige institutioners besiddelse i 1400-tallet, fandtes ingen hovedgård i Skamby Sogn. Jf. også Jacob Madsen 1590: »Ingen Herregorde«. *Rasmussen og Riising 1995* (note 24), 136-138.

³³ RAO. *Dallund godsark*. Sager vedr. Skamby Kirke 1820-1908; *Menighedsrådsark*. Synsprotokol 1862-1969.

³⁴ J. M. Thiele, *Danske Folkesagn* I-II, Kbh. 1819-23, II, 2, 20-21. Andre varianter gengives i A. F. Schmidt, *Danmarks Kæmpesten i Folkeoverleveringen*, Kbh. 1932, 198-199.

³⁵ *Præsteindberetninger til Ole Worm*, udg. af Landbohistorisk Selskab ved Frank Jørgensen, Kbh. 1970-1974, II, 1974, 94.

³⁶ *Hansen 1867* 286.

Fig. 87. Skibets vestligste hvælvfag (s. 5421) med gennembrudt vestgavl (s. 5422) set mod nordvest. Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The nave's westernmost vault bay with interrupted western gable, looking north-west.*

³⁷ RAO. *Bispeark*. Synsforretninger 1631-1702.

³⁸ Sognet er fremhævet som 'mønstereksempel på moderby-torp fænomenet'. Erland Porsmose, *Den regulerede landsby*, Odense 1981, 180.

³⁹ RAO. *Menighedsrådsark*. Kirkeprotokol 1862-1969.

⁴⁰ *Rasmussen og Riising 1995* (note 24), 136-138.

⁴¹ 1908 omtales et kommende behov for omsætning af 'den tilbageblevne del af kirkegårdsmuren mod syd'. RAO. *Dallund godsark*. Sager vedr. Skamby Kirke 1820-1908.

⁴² Jf. foto i Sønder sø og Omegns Lokalhistoriske Arkiv. B3813.

⁴³ *Kirkens arkiv*. Synsprotokol 1970-92.

⁴⁴ NM. Korrespondancearkiv.

⁴⁵ Nordfyns Kommune. Byggesagsarkivet.

⁴⁶ *Kronens Skøder* (note 29), II, 207-08 (25. okt. 1664).

⁴⁷ *Hansen 1867* 300-303.

⁴⁸ Jf. Topografisk Kort 1980-2001.

⁴⁹ RAO. *Dallund godsark*. Sager vedr. Skamby Kirke 1820-1908.

⁵⁰ RAO. *Provstiark. Synsprotokol 1904-2000*.

⁵¹ J. P. Trap, *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*, 5. udg., I-XXXI, Kbh. 1953-72, XII, 351.

⁵² 'På Skamby kirkegård i Fyn står der en usædvanlig stor tornebusk med svær stamme og bred krone. Og siges det, at den er plantet her i pestens tid, da man på kirkegården gravede en stor hule, hvori de døde kastedes, og til sørgelig erindring satte denne torn på graven.' *Thiele 1819-23* (note 34), I,2, 39. Der er angiveligt tale om det ældste eksempel på et nedfældet pesttjørnesagn. Vagn J. Brøndegaard, »Traditioner om fynske træer«, *Fynske Årbøger 1977*, 78, 85 note 123. Angiveligt er der på stedet opgravet en En 'mængde knogler' opgravet på stedet er i lyset af sagnet blevet tolket som tegn på en massegrav. V. Mejer, »Om den sorte død«, *Aarbog for Odense og Assens Amter 1923*, 263. Ifølge lidt ældre oplysninger fandt man ved en gravning 1862 'en stor mængde større sten', hvoraf en var

Fig. 88. Hjørnet mellem koret og søndre kapel med det oprindelige skibs sydøsthjørne (s. 5417) set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The corner between the chancel and the south chapel, including the south-east corner of the original nave, seen from the south-east.*

Fig. 89. Nordre kapels vestmur (s. 5431). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – *The western wall of the north chapel.*

så stor, at den 'kunne gælde for en bautasten'. *Hansen 1867* 253.

⁵³ L. S. Vedel Simonsen, *Bidrag til Odense Byes ældre Historie I-III*, Odense 1842-44, I,2, 43. Jf. også arkæologen J. J. A. Worsaaes besigtigelse 1848: 'Den gamle tjørn på kirkegården som er plantet over de i den sorte død bortrevne'. NM. Worsaae IX, 22; *Mejer 1923* (note 52), 263.

⁵⁴ *Rasmussen og Riising 1995* (note 24), 136-138, jf. C. T. Engelstoft, *Kirkerne i Fyens Stift* (Tillæg til Jacob Madsens Visitatsbog). Begyndt 1853. Manuskript i NM, 120-122. Også træets dimensioner peger på, at det var yngre: Tjørnen havde 1923 en anslået stammeomkreds på mellem 1½ og 2 m, mens en formodet 400 år gammel tjørn på Søborg Slotsruin til sammenligning har en omkreds på 3,9 m. *Mejer 1923* (note 52), 263; Helle Serup, »I Christian Vaupells fodspor – registrering af bemærkelsesværdige danske træer«, *Dansk Dendrologisk Årsskrift XIV*, 1996, 47.

⁵⁵ Vagn J. Brøndegaard, »Pesttjørne«, Håkan Tunón (red.), *Etnobotanik. Planter i skik og brug, i historien og folkemedicinen. Vagn J. Brøndegaards biografi, bibliografi og artikler i udvalg på dansk*, Stockholm 2015, 808. Eksem-

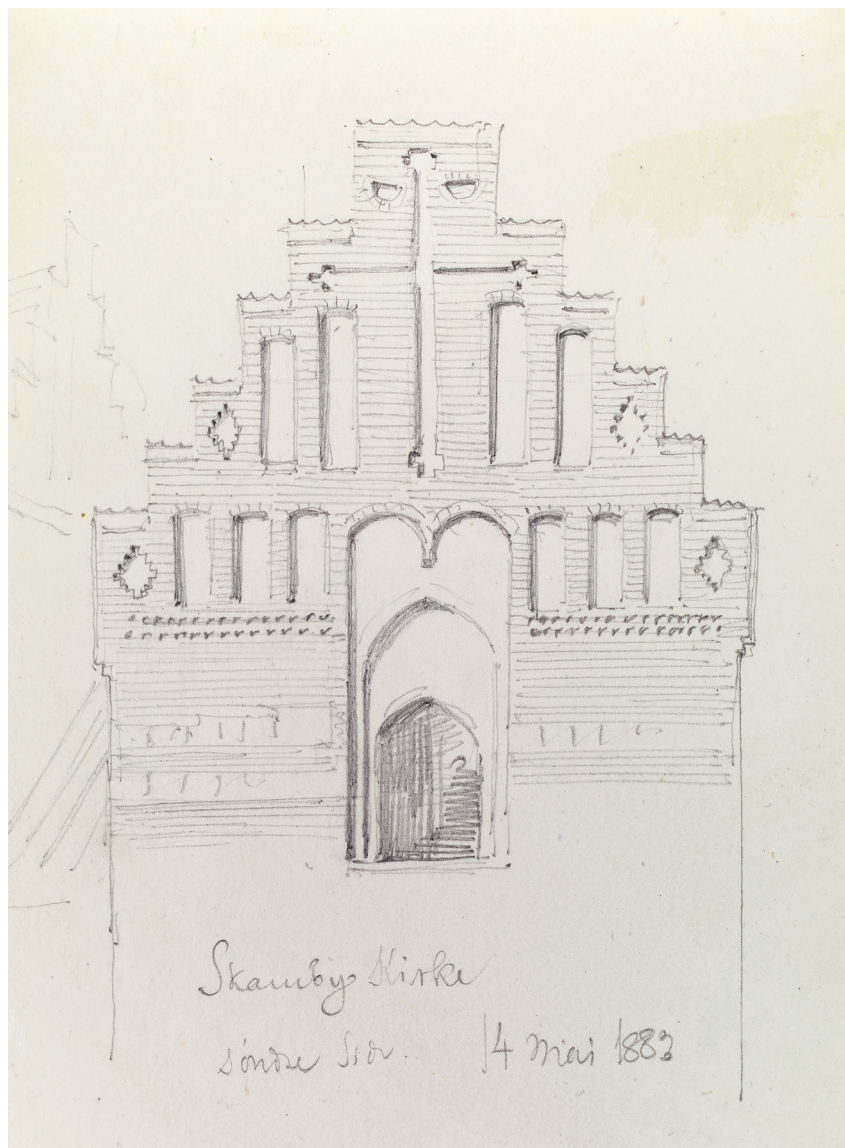

Fig. 90. Skitse af sydkapellets gavlv (s. 5430). J.Vilh. Petersen 1882. I privateje. Foto i NM. – Sketch of the gable wall of the south chapel.

pelvis tog 'pest' livet af degnen i Skamby o. 1604. *Rasmussen og Riising 1995* (note 24), 138.

⁵⁶ *Clement 2002*.

⁵⁷ Erich Pontoppidan, *Annales Ecclesiae Danicae diplomatici* I-IV, Kbh. 1741-52, III, 285; *Danske Kirkelove* (note 22), I, 232-233. Kirkegårde havde i ældre tid sædvanligvis karakter af græsmark, jf. Niels Jørgen Poulsen, »De græsklædte grave«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2003, 49-65.

⁵⁸ RAO. *Provstiark*. Korrespondance 1807-37.

⁵⁹ RAO. *Bispeark*. Indberetninger om kirker og kirkegårde 1812-43.

⁶⁰ RAO. *Bispeark*. Indberetninger om kirker og kirkegårde 1812-43; *Dallund godsark*. Sager vedr. Skamby Kirke 1820-1908.

⁶¹ *Hansen 1867* 253.

⁶² M. Mackeprang, *Jydske Granitportaler*, Kbh. 1948, 235 f.

⁶³ M. Mackeprang har i *Danmarks Middelalderlige Døbefonte*, Kbh. 1941, 40 gjort sig overvejelser om forbindelsen mellem Nordfyn og Jylland, og han henviser her også til *Sallinglands Kirker II* (H. Storck og V. Koch), Kbh. 1893, 6 og 8.

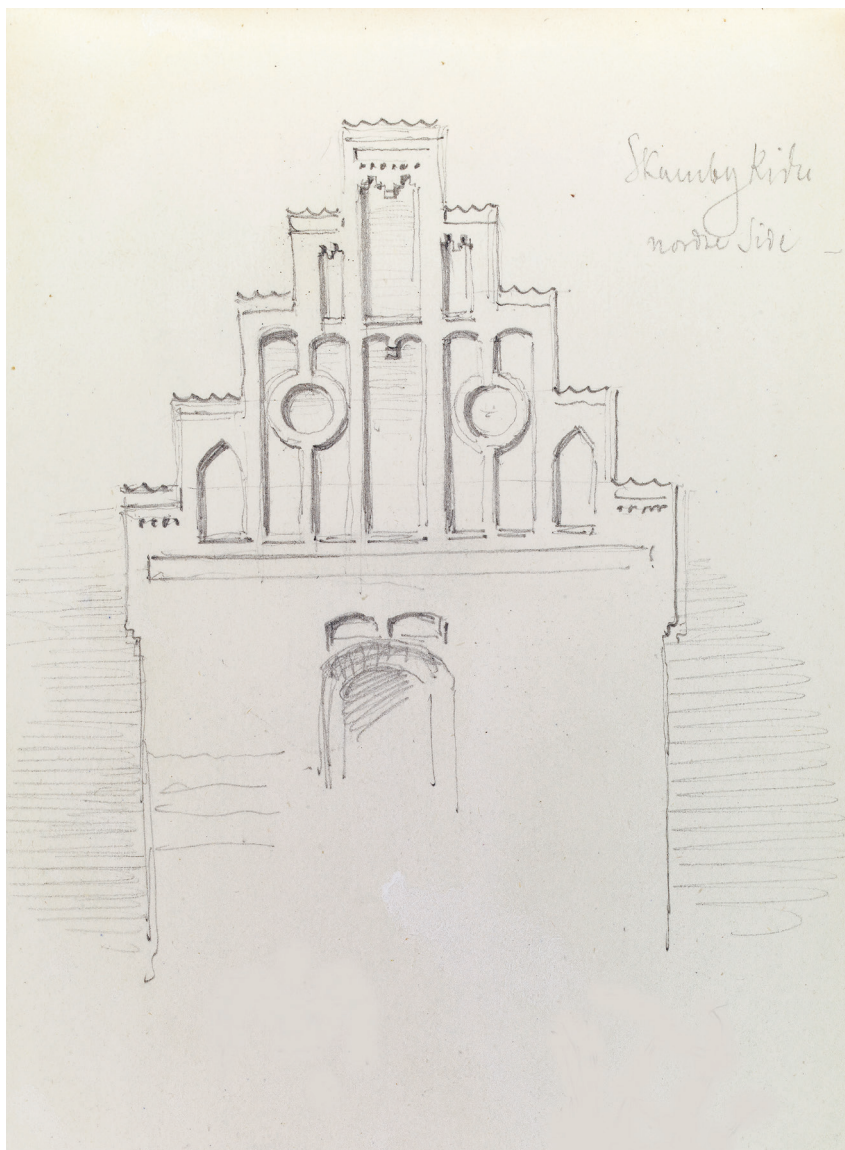

Fig. 91. Skitse af nordkappellets gavlf (s. 5431). J. Vilh. Petersen 1882. I privateje. Foto i NM. – *Sketch of the gable wall of the north chapel.*

⁶⁴ Der haves ikke kendskab til forsvundne kirker i eller nær sognet.

⁶⁵ Hansen 1867 249 ff.

⁶⁶ Tilmuringerne er i små, gule sten i det indre og munkesten foruden.

⁶⁷ Hansen 1867 250-251.

⁶⁸ Blændingen er nu gennemløbende, hvilket næppe har været tilfældet oprindeligt (sml. fig. 27 og 91).

⁶⁹ Vinduet har sandsynligvis været tilmuret i 1880'erne, idet de ikke optræder på J. Vilh. Petersens skitse 1882 (fig. 91). På Hudes fotografi fra o. 1908 (jf. fig. 29) er

vinduet bredere. Den nuværende form må være resultat af en restaurering, der ikke kan dateres.

⁷⁰ RAO. *Menighedsrådsark.* Kirkeprotokol 1862-1969; Engelstoft (note 54), 121; Hansen 1867 251-252.

⁷¹ RAO. *Bispeark.* Stiftets almindelige breve 1651-70.

⁷² RAO. *Bispeark.* Synsforretninger 1718-35.

⁷³ KB. *Kallske saml.* 377, 4°.

⁷⁴ RAO. *Provstiark.* Synsprotokol 1844-1922; *Menighedsrådsark.* Kirkeprotokol 1862-1969.

⁷⁵ RAO. *Menighedsrådsark.* Kirkeprotokol 1862-1969; *Bispeark.* Synsforretninger 1872-98.

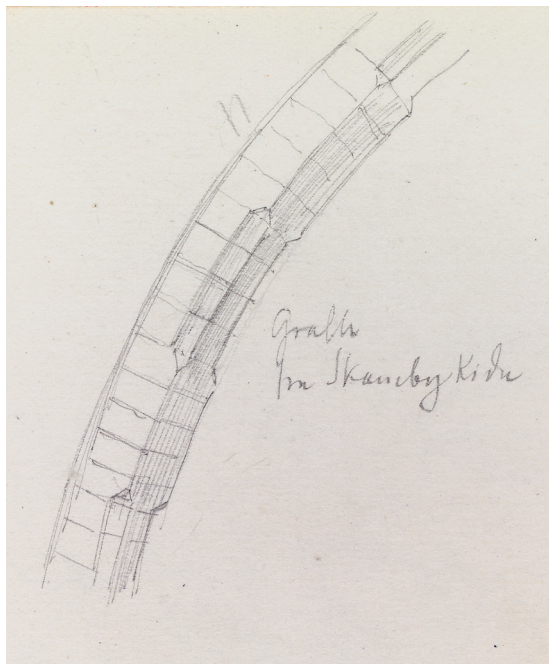

Fig. 92. Skitse af hvælvrække i sydkapel (s. 5429). J. Vilh. Petersen 1882. I privateje. Foto i NM. – *Sketch of groin in the south chapel.*

⁷⁶ RAO. *Menighedsrådsark.* Kirkeprotokol 1862-1969; *Bispeark.* Synsforretninger 1872-98; *Provstiark.* Synsprotokol 1844-1922.

⁷⁷ RAO. *Provstiark.* Synsprotokol 1844-1922.

⁷⁸ RAO. *Bispeark.* Visitatsprotokol 1588-1896.

⁷⁹ RAO. *Provstiark.* Kirkesyn 1924-49; *Pastoratsark.* Korrespondance 1906-76.

⁸⁰ Selvom den kgl. bygningsinspektør var betænkelig ved dørens form, godkendte han projektet. NM. Korrespondancearkiv. J. nr. 276/41.

⁸¹ Kontrakten kendes kun fra et fyldigt referat i *Hansen 1867* 273-74.

⁸² RAO. *Bispeark.* Skam Herreds breve 1562-1785. Attesteret kopi af 25. jan. 1684. Jf. også senere kirkeejeres tolkning 7. aug. 1750. RAO. *Dallund godsark.* Diverse sager.

⁸³ RAO. *Provstiark.* Diverse sager 1760-1812.

⁸⁴ RAO. *Provstiark.* Korrespondance 1807-37; *Menighedsrådsark.* Kirkeprotokol 1862-1969; *Provstiark.* Korrespondance 1807-37.

⁸⁵ RAO. *Provstiark.* Kirkesyn 1924-49.

⁸⁶ NM. Korrespondancearkiv; RAO. *Provstiark.* Synsprotokol 1904-2000; *Menighedsrådsark.* Kirkeprotokol 1862-1969.

⁸⁷ NM. Indb. ved Hans Mikkelsen 2011; indb. ved Bendt Longmose Jakobsen, C & W Arkitekter, Svendborg 2011.

⁸⁸ RAO. *Bispeark.* Synsforretninger 1872-98; *Provstiark.* Synsprotokol 1844-1922.

⁸⁹ RAO. *Bispeark.* Synsforretninger 1872-98.

⁹⁰ *Hylleberg Eriksen 2019.* Prøverne er udtaget i 2018, men er først dateret 2019. Der blev i alt udtaget 19 prøver; 15 af prøverne er udtaget som boreprøver, mens fire er savede prøver. Alle de borede prøver er udtaget gennem splintveddet, som er bevaret på en af prøverne fra nordkapellet (41470039) og en af prøverne fra skibet (41471059), mens det er smuldret bort på de øvrige. Yngste bevarede årring fra 4. spær i vestsiden af nordkappellets tagværk (41470039) er dannet o. 1499 e.Kr. Efter tillæg af årringe i det manglende splintved kan det beregnes, at træet, som prøven stammer fra, er fældet o. 1520. Denne datering ansås af undersøgeren også at kunne gælde de øvrige prøver fra nordkapellet. Af skibets 11 prøver kunne kun tre prøver (41471089, 41471099 og 41471109) dateres. Yngste fuldstændigt bevarede årring på 41471089 er dannet i 1399 e.Kr. Prøven omfatter 23 splintår. Efter tillæg af årringe i det manglende splintved kan det beregnes, at træet, som prøven stammer fra, er fældet efter o. 1400 e.Kr. Yngste fuldstændigt bevarede årring på 41471099 og 41471109 er dannet i hhv. 1722 og 1721 e.Kr. Prøverne har hhv. bark og waldkant. Kurverne fra de to prøver er sammenregnet til en middelkurve på 144, som dækker perioden 1579-1722 e.Kr, og prøverne er af undersøgeren dateret til hhv. 1722-23 og 1721-22. Ingen af de fire prøver fra sydkapellets tagværk kunne dateres.

⁹¹ RAO. *Bispeark.* Synsforretninger 1631-1702; Synsforretninger 1718-35.

⁹² RAK. *DaKanc.* Fynske og smålandske registre 1786-91; RAO. *Dallund godsark.* Sager vedr. Skamby Kirke 1820-1908.

⁹³ RAO. *Provstiark.* Korrespondance 1807-37; *Dallund godsark.* Sager vedr. Skamby Kirke 1820-1908; RAK. *DaKanc.* 1. Dept., Journal 1837.

⁹⁴ *Engelstoft* (note 54), 120-22.

⁹⁵ RAO. *Menighedsrådsark.* Kirkeprotokol 1862-1969; *Bispeark.* Synsforretninger 1872-98; *Provstiark.* Synsprotokol 1904-2000.

⁹⁶ RAO. *Pastoratsark.* Korrespondance 1906-76.

⁹⁷ NM. Korrespondancearkiv. J. nr. 755/62; RAO. *Menighedsrådsark.* Kirkeprotokol 1862-1969.

⁹⁸ NM. Korrespondancearkiv. J. nr. 755/62.

⁹⁹ NM's onlinedatabase Kalkmalerier i danske kirker, kalkmaleriinfo.natmus.dk.

¹⁰⁰ NM. Indb. ved Mogens Larsen 1980; indb. ved Karsten Larsen 1992; korrespondancearkiv.

¹⁰¹ RAO. *Pastoratsark.* Ministerialbog. *Hansen 1867*, 252.

¹⁰² *Hansen 1867* 252; jf. J. P. Trap, *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*, 2. udg., I-VI, Kbh. 1872-79, IV, 110.

¹⁰³ RAO. *Menighedsrådsark.* Kirkeprotokol 1862-1969; *Pastoratsark.* Korrespondance 1906-76.

¹⁰⁴ NM. Projektbeskrivelse ved C & W Arkitekter 2011.

¹⁰⁵ NM. Indb. ved Karin Vestergaard Kristiansen 2003.

¹⁰⁶ Jf. Marie Louise Jørgensen. »Malede alterbordsforsider fra reformationsårhundredet«, *Tro og bille i Norden i Reformasjonens århundre*, Martin Blindheim m.fl. (red.), Oslo 1991, 169-91; Karin Vestergaard Kristiansen, *Dansk kirkeinventars farvehistorie*, ph.d.-afhandling, Nationalmuseet og Konservatorskolen 2014, 113-116.

¹⁰⁷ De fleste af rombernes lister er nye, ligesom frem-springene på de vandrette lister. Jf. NM. Indb. ved Karin Vestergaard Kristiansen 2003, indb. ved Bent Jacobsen 2011 samt fotos 1942 (fig. 94) og 2003 i NM.

¹⁰⁸ NM. Indb. ved Hans Mikkelsen 2011.

¹⁰⁹ NM. Indb. ved Karin Vestergaard Kristiansen 2001.

¹¹⁰ RAO. *Provstiark.* Synsprotokol 1904-2000; NM. Korrespondancearkiv.

¹¹¹ *Hansen 1867* 273. Jf. også regnskabsaflæggelsen 27. nov. 1615, da kirken havde 100 rigsdaler i forråd, som Elisabeth og Leonara Svave havde givet til kirken 'til et alterklæde og messehagel'. RAO. *Skamby Sogn.* Rgsk. 1577-1664.

¹¹² RAO. Menighedsrådsark. Kirkeprotokol 1862-1969;

Christine Reimer, »Nogle historiske Minder fra det nordlige Fyn«, *Wisbechs Almanak 1912* [uden sidetal]; NM. Indb. ved Poul Nørlund 1914.

¹¹³ Inv.nr. A10911.

¹¹⁴ *Christensen 1991* 33.

¹¹⁵ Ulla Haastrup, »Claus Berg«, *Weilbachs Kunstnerleksikon* 4. udg. I-VIII, Sys Hartman m.fl. (udg.), Kbh. 1994-2000, I, 1994, 222-224.

¹¹⁶ Den flagrende flig er knækket og har været længere. Brudfladerne (jf. fig. 44) er udbedret uden intention om rekonstruktion.

¹¹⁷ NM. Indb. ved Poul Nørlund 1916.

¹¹⁸ Herom vidner rester af det gennembrudte arbejde, der nu findes på Nationalmuseet (inv.nr. D 9556), samt en not til fastgørelse af dette, som løber langs korsets kanter. Jf. også NM. Indb. ved Eigil Rothe 1910.

¹¹⁹ NM. Indb. ved Bent Jacobsen 2011.

¹²⁰ Konservator Eigil Rothe var 1910 den første til at henføre Skambykrucifikset til Bergs værksted, idet han konkluderede, at det var skåret på 'Claus Bergsk manér' og muligvis af 'en af de dygtigste lærlinge på Bergs værksted'. Tilskrivningen har siden været ubestridt,

Fig. 93. Tegninger til ny dør og nyt vindue i tårnet 1886 (s. 5435). 1:100 (dørføj 1:50). Tegnet af arkitekt J. Vilh. Petersen, Odense. I NM. – *Drawings of new door and new window in the tower, 1886. Drawn by architect J. Vilh. Petersen, Odense.*

og senest har den tyske kunsthistoriker Jan Friedrich Richter regnet krucifikset blandt 'de bedste arbejder fra Claus Bergs værksted'. NM. Indb. ved Eigil Rothe 1910; Chr. Axel Jensen, *Danmarks Snedkere og Billedsnidere i Tiden 1536-1660*, Kbh. 1911, 29 (med trykfejlen Skovby i stedet for Skamby); V. Thorlacius-Ussing, *Billedskæveren Claus Berg*, Kbh. 1922, 44-47 samt kat.nr. 11; Francis Beckett, *Danmarks Kunst*, I-II, Kbh. 1924-26, II, 215; V. Thorlacius-Ussing, »Nogle nyfundne Arbejder af Claus Berg«, *Kunstmuseets Aarsskrift XIII-XV*, 1926-28, Kbh. 1929-30, 111-112; V. Thorlacius-Ussing, »Claus Berg på Fyen«, *Fyens Stiftsbog* 1969, 81; Birgitte Bøggild Johannsen, »Claus Berg«, Sv. Ceder-green Bech (red.), *Dansk Biografisk Leksikon* 3. udg., I-XVI, Kbh. 1979-84, I, 601; *Haastrup 1994* (note 115), 222-224; Jan Friedrich Richter, *Claus Berg: Retabelproduktion des Spätmittelalters im Ostseeraum*, Berlin 2007, 92-94, 363.

¹²¹ Krucifikser i Vejlbj, Asperup (Vends Hrd.), Thurø (DK Svendborg 2412), Vindinge, Hellerup (Svendborg Amt), Sorø (DK Sorø 68) og Fjenneslev (DK Sorø 334), tidligere i Holme Klosterkirke (Brahetroleborg, Svendborg Amt). Se desuden altertavlerne i Århus Vor Frue (DK Århus 1122) og Tirstrup (Randers Amt), jf. s. 532. For den bredere ikonografiske sammenhæng, se: *Jürgensen 2018* (note 25), 156-157. Korstræets evangelistsymboler er af Chr. Axel Jensen blevet sammenlignet med krucifikserne i Asperup og Thurø samt en gravsten over Jørgen Daa (†1503) og hustru, Karen Knudsdatter Gyldenstjerne Daa (†1527) i Odense Skt.

Hans Kirke (s. 1440). Chr. Axel Jensen, *Danske adelige Gravsten I-II*, Kbh. 1951-53, I, 67-68.

¹²² *Christensen 1991* 32; *Richter 2007* (note 120), 93.

¹²³ Lektor Henrik Nisbeth, Odense Katedralskole, har foreslået den mulighed, at krucifiksets placering fremgår af indskriften på Hans Nielsen Bangs gravsten fra o. 1588-90 (nr. 3, s. 5477). Jf. note 193.

¹²⁴ Rothe opfattede følgende som oprindelige farver: forgyldning på tornekrone og lændeklæde, grønt på korstræet, forgyldning på firpassenes relieffer og kant (med blå bund) samt hvidt på skriftbånd; desuden cinnoberrødt, blåt og grønt på korsblomster og rankeværk. NM. Indb. ved Eigil Rothe 1910.

¹²⁵ Det er ikke helt klart, hvilke farver man da opfattede som tilhørende hhv. oprindelig og sekundær bemaling, men man synes at have fastholdt Rothes opfattelse (jf. note 124) på nær korsblomsternes grønne farve, der eksplicit anføres at være sekundær. Den formodet oprindelige forgyldning var på rødbrun bolus og blev også fundet på korstræets rundstavsprofil. Til en sekundær staffering hørte måske en blegrød hudfarve med mørkerødt i mundhulen og en gråsort farve på hår og skæg. De grønne korsarme anførtes desuden at have haft enten rankeslyng eller ådring, uvist om opfattet som oprindelig eller sekundær. NM. Indb. ved Poul Nørlund 1916 med notater ved Chr. Axel Jensen 1918.

¹²⁶ På højre hånd fik pege-, lange- og lillefinger nye fingerspidser.

¹²⁷ NM. Inv.nr. D 9556.

¹²⁸ NM. Indb. ved Eigil Rothe 1910; indb. ved Poul

Fig. 94. Alterbordsforside o. 1575-1600 (s. 5448, jf. fig. 40). Foto Georg N. Kristiansen 1942. – Front of Communion table, c. 1575-1600 (cf. fig. 40).

Fig. 95. Alterpartiet efter opsættelsen af korbuekrucifikset 1941 (s. 5451, jf. fig. 42).
Foto i NM. – Altar area after placement of the rood in 1941 (cf. fig. 42).

Nørlund 1916 med notater af Chr. Axel Jensen; korrespondancearkiv.

¹²⁹ NM. Korrespondancearkiv; RAO. *Menighedsrådsark.* Kirkeprotokol 1862-1969.

¹³⁰ Maleriet er ifølge konservator Karin Vestergaard Kristiansen malet i en for 1600-tallet udbredt teknik. NM. Indb. ved Karin Vestergaard Kristiansen 2001.

¹³¹ NM. Indb. ved Poul Nørlund 1914.

¹³² »Tafflen: mit vdj Den Korsfæstede mellem Røverne, offuen offuer den gamle træ[?] Gud oc Jomfru Marias Billed; i Raadsviis paa begge Sider oc paa Fløyeler 12 Aposteler oc Paulus oc en Biskop; saa der neden fore huer 1 liden halff Affgud forgylt«. *Rasmussen og Riising 1995* (note 24), 136-138.

¹³³ Sissel F. Plathe og Jens Bruun, *Danmarks Middelalderlige Altertavler*, Odense 2010, 880.

Fig. 96. Prædikestol o. 1600 (s. 5462, jf. fig. 59). Foto Poul Nørlund 1914. – *Pulpit c. 1600 (cf. fig. 59)*.

¹³⁴ Chr. A. Bøje, *Danske guld og sølv smedemærker før 1870*, I-III, revideret og udvidet udg. ved Bo Bramsen m.fl., Kbh. 1979-82, nr. 4069 og II, 107-08.

¹³⁵ Bøje 1979-82 (note 134), II, 119-20, årsmærket jf. nr. 4158.

¹³⁶ RAO. *Odense Gråbrødre Hospitals ark.* Rgsk. 1694-95.

¹³⁷ Jf. også Finn Grandt-Nielsen, *Fynsk kirkesølv* (Fynske Studier XII), Odense 1983, 71.

¹³⁸ Bøje 1979-82 (note 134), nr. 271. Æsken er ikke omtalt i katalogteksten Bøje 1979-82 (note 134), II, 114.

¹³⁹ Jf. også Jan C. G. Kwint, *Urania: eerste Nederlandse fabriek van kunstvoorwerpen in metaal: Maastricht 1903-1910*, Culemborg 2002, 100.

¹⁴⁰ Finn Grandt-Nielsen antager, at sættet er jævngamlet med alterkalken. *Grandt-Nielsen 1983* (note 137), 72.

¹⁴¹ Et sidestykke findes i Hudevad Smedjemuseum (inv.nr. 145).

¹⁴² *Biblia, Det er Den Gandske Hellige Skrift, ved Hans Kongl. Majests. Vor Allernaadigste Arve-Herres Kong Friderich Den Fierdes Christelige Omsorg, Med fliid og efter Grund-Textene nøyere end tilforn efterseet, saa og med adskillige Paralleler formeeret*, Kbh. 1722.

¹⁴³ NM. Sognepræst Frederik Bagger Zeuthens indb. 20. dec. 1808 til Oldsagskommissionen, jf. Christian

Adamsen og Vivi Jensen (red.), *Danske Præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807 I-V*, Højbjerg 1995-2003, III, 183.

¹⁴⁴ M. Mackeprang, *Danmarks middelalderlige Døbefonte*, Kbh. 1941, 109.

¹⁴⁵ Mackeprang 1941 (note 144), 135-137.

¹⁴⁶ RAO. *Provstiark.* Synsprotokol 1844-1922; *Trap 2. udg.* (note 102), IV, 110.

¹⁴⁷ Fremstillingen er beslægtet med kobberstik af Crispijn van de Passe. F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts c. 1450-1700*, XV, Amsterdam 1964, (Crispijn van de Passe I) nr. 2.

¹⁴⁸ RAO. *Provstiark.* Synsprotokol 1904-2000; *Menighedsrådsark.* Kirkeprotokol 1862-1969.

¹⁴⁹ NM. Indb. ved Mogens Larsen 1980.

¹⁵⁰ *Rasmussen og Riising 1995* (note 24), 136-138, 410.

¹⁵¹ Om egestammen forlød 1942 den utrolige historie, at den skulle være vokset op inde i kirken. NM. Indb. ved Georg N. Kristiansen 1942.

¹⁵² De oprindelige indskrifter var udført på en blå bund, der tidligt begyndte at skalle, hvorefter felterne fik en rødbrun farve med udsparring af indskriften. Fjerde fags indskrifter var forsvundet allerede da. NM. Indb. ved Georg N. Kristiansen 1942.

¹⁵³ NM. Indb. ved Georg N. Kristiansen 1942.

Fig. 97. Prædikestol o. 1600 (s. 5462, jf. fig. 59). Foto Kristian Hude 1905. – *Pulpit c. 1600 (cf. fig. 59)*.

¹⁵⁴ Den farvearkæologiske undersøgelse er udført på stolens fjerde fag (med Johannes). Ansigt, hænder og fødder havde 'kødfarve', det vil formentlig sige en lys, rødlig farve. Hår og glorie var forgyldt ligesom kjortelen. Kappen var forsolvet ligesom ørnen, mens bogen var grøn med hvide blade. Bunden omkring relieffet var rødbrun, mens dukatornementet havde rød lasur på sølv med forgyldte konturer og kantedes af grønt. Profilkapitalet havde blankt sølv, rødt, rødbrunt og forgyldning. Englehovederne, såvel i buesvikler som under postamentet, havde den ovennævnte 'kødfarve' samt guld på hår og vinger. NM. Indb. ved Georg N. Kristiansen 1942.

¹⁵⁵ RAO. *Odense malerlavs arkiv*. Lavsbog 1704-1852, 14. dec. 1827.

¹⁵⁶ RAO. *Menighedsrådsark*. Kirkeprotokol 1862-1969. En signatur for sadelmagersvenden Herman Sivertz dateret 18. okt. 1833 blev 1942 fundet på et bræt, der dækkede 1700-talsbemalingen af overkanten. NM. Indb. ved Georg N. Kristiansen 1942.

¹⁵⁷ Timeglas blev købt 1664, 1669, 1672 og 1676. Priserne rangerede mellem 8 og 24 skilling. RAK. *Rtk. Rev. Rgsk.* Kirkeragsk. 1664-72; RAO. *Bispeark*. Synsforretninger 1631-1702.

¹⁵⁸ Oprindeligt stod der også en række med syv stader i sydkapellet, hvor der endnu findes tre med fleksibel opstilling (jf. fig. 20).

¹⁵⁹ Jf. også Janderup, hvor et sakristi med skriftestol betegnedes 'skriftekammer' (DK Ribe 1037).

¹⁶⁰ Jf. også J. P. Trap, *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*, 1. udg., I-V, Kbh. 1856-60, 1, II, 636.

¹⁶¹ RAO. *Menighedsrådsark*. Kirkeprotokol 1862-1969. Jf. også sognepræst Karl Hansens beskrivelse 1867: »Den nordre Fløj af Korset (dvs. korsarmene) er indrettet til Skriftestol«. *Hansen 1867* 252. Også senere omtales kapellet som skriftestol. *Fynboen* 1900, 52 og *Fynboen – Aktuelt illustreret Ugeblad for Fyn* 1914, 34.

¹⁶² Se Erik Skov, »Skriftemål og skriftestol«, *Kirkens bygning og brug, Studier tilegnet Elna Møller*, Kbh. 1983, 109-126. Et eksempel på en tilpasning af ældre skriftestole til brug for smågrupper ses i Sahl (DK Ringkøbing 2874), mens arrangementet i Skamby har paralleller i mindre format i Janderup (DK Ribe 1058) og Hyllinge (Sorø Amt, jf. *Skov 1983* (ovf.), 120 fig. 10, ej omtalt i *DK Sorø* 1046-1056). Se endvidere Nyborg Vor Frue (DK Svendborg 1006).

¹⁶³ Foto i *Reimer 1912* (note 112) [uden sidetal].

¹⁶⁴ *Rasmussen og Riising 1995* (note 24), 136-138. Jf. også *Jürgensen 2018* (note 25), 190.

¹⁶⁵ RAK. *Rtk. Rev. Rgsk.* Kirkeragsk. 1664-72.

¹⁶⁶ Den Danske Orgelregistrant, meddelelse fra kirken 1973. Orglet figurerer på Eggert Frobergs leveringsliste af 1935.

¹⁶⁷ *Fyens Stiftsbog* 2003, 162.

¹⁶⁸ Ifølge konservator Karin Vestergaard Kristiansen

Fig. 98. Formodet snedkersignatur »HB« på bagside af kerubhoved på prædikestolen (s. 5462, jf. fig. 59). Foto Arnold Mikkelsen 2019. – Probable wood carver's signature »HB« on the back of cherub head on pulpit (cf. fig. 59).

antyder 'maleriets hele struktur, maleteknik, materialsammensætning og nedbrydningsfænomener', at det er udført i begyndelsen af 1600-tallet. NM. Indb. ved Karin Vestergaard Kristiansen 2001.

¹⁶⁹ Gallerie dell'Accademia kat.nr. 203.

¹⁷⁰ RAO. *Menighedsrådsark*. Kirkeprotokol 1862-1969; *Hansen 1867* 252.

¹⁷¹ *Hansen 1867* 252.

¹⁷² RAO. *Pastoratsark*. Ministerialbog.

¹⁷³ Kronerne anføres skænket 1911 af hhv. Chr. Hansen og hustru, Ullerup (østfaget), M. K. Rasmussen og hustru, Thorup (midtfaget) og sognets beboere (vestfaget). Jf. også RAO. *Menighedsrådsark*. Kirkeprotokol 1862-1969.

¹⁷⁴ *Kirkens arkiv*. Synsprotokol 1970-92; NM. Korrespondancearkiv.

¹⁷⁵ Klokkeren i Faaborg har en tilsvarende frise, der tilføjede er gentaget uden kerubhoveder i Nørre Lyndelse og Klakring (jf. note 178).

¹⁷⁶ Tilsvarende borter ses på klokkerne i Faaborg, Marslev og Nørre Lyndelse (jf. note 178).

¹⁷⁷ Klokkeren blev o. 1830 omhængt i en ny slyngebom, der 1939 blev udskiftet med en vuggebom. NM. Korrespondancearkivet.

¹⁷⁸ Lauritz Jensen har støbt klokker til Gamborg (1640, Vends Hrd.), Brudager (1641, Svendborg Amt), Faaborg (1646, *DK Svendborg* 789), Nørre Lyndelse (1648, s. 3967), Marslev (1653, s. 4351), Uggerslev (1653, s. 5367) og Klakring (1654, *DK Vejle* 1394). Desuden kendes en 1-klokker i Særslev (1640, Skovby Hrd.). Klokkerne i

Fig. 99. Indre set mod øst mellem 1925 og 1941. Foto i NM. – Interior looking east, taken between 1925 and 1941.

Skamby og Klakring (DK *Vejle* 1394) er af C. Nyrop og F. Uldall erkendt som arbejder af Lauritz Jensen, mens Hans Nyholm formentlig på grundlag af en fejllæsning af støberens navn som 'Johannis Laurentius' har udskilt de to klokker som udgående fra en i øvrigt ukendt Johannes Lauritsen. C. Nyrop, *Om Danmarks Kirkeklokker og deres Støbere*, Kbh. 1882 (eksemplar i NM med F. Uldalls tilføjelser), 119; Hans Nyholm, *Kirkeklokker i Danmark*, Højbjerg 1996, 44, 72, 108.

¹⁷⁹ RAO. *Skam herredsfoged*. Tingbog 1644-84. 8. dec. 1653 (f. 267 verso), 22. dec. 1653 (f. 275 recto). Jf. også *Hansen 1867* 279-280 og *Nyrop 1882* (note 177), 35.

¹⁸⁰ Klokkens oprindelige slyngebom blev 1939 udskiftet med en vuggebom. NM. Korrespondancearkivet.

¹⁸¹ RAK. *Rtk. Rgsk. 1433-1559*. Fortegnelser over indkrævede klokker 1528-29.

¹⁸² På den venstre pilaster ses syv fædrene våbener, hvoraf kun få er identificeret: 1) Schulten (FM), 2) Geldrich(?), 3) uidentificeret: due(?) foran tårn, 4) Zitzewitz (FMM), 5) uidentificeret: tværdelt med tre bjælker, der gentages som hjelmfigur, 6) uidentificeret: dobbeltørn, hvis lange halse også er hjelmfigur, 7) uidentificeret: fire tværbjælker med kugler, agern som hjelmfigur. De syv mødrene anevåbener på højre pilaster (fra oven og ned): 1) Stake (MM), 2) Hummersbüttel (MFFM), 3) Ahlfeldt (MMM), 4) Rantzau(?) (MFM?), 5) Pogwisch (MMFM), 6) uidentificeret:

lodret delt, med hhv. tre sparrer og talrige ruder (MFM?), 7) Svave (MMMM).

¹⁸³ De 50 rigsdaler til altersættet er dog i kontrakten om gravstedet indregnet i de 160 rigsdaler (jf. s. 5480).

¹⁸⁴ NM. *Abildgaard II*, 12-13.

¹⁸⁵ Jf. også NM. Indb. ved Chr. Axel Jensen u.d.

¹⁸⁶ *Jensen 1951-53* (note 121), II, 86.

¹⁸⁷ NM. Indb. ved Chr. Axel Jensen u.d. Andetsteds har han blot betegnet den som et 'provinsielt arbejde'. Chr. Axel Jensen, »Om adelige gravminder fra senrenais-sancens og bruskbarokkens tid«, *Fortid og Nutid XVI*, 1945-46, 123.

¹⁸⁸ Heksameteret, der udgør den første linje, er en variant af »Vnus post alium, tandem discedimus omnes«, der ledsager Gabriel Rollenhagens forgængeligheds-emblem 'Hodie mihi cras tibi' (I dag mig, i morgen dig). Jf. Gabriel Rollenhagen, *Selectorum emblematum centuria secunda*, Utrecht 1613, nr. 50.

¹⁸⁹ Citatet er fra *Soliloquia animae ad Deum* (*Patrologia Latina*, J. P. Migne (udg.), Paris 1841-95, XL, sp. 865), der ikke længere regnes for et værk af Augustin.

¹⁹⁰ *Hansen 1867* 251-252.

¹⁹¹ *Danmarks Adels Aarbog* 1890, 325.

¹⁹² Suppleret efter *Riising og Rasmussen 1995* (note 24), 138.

¹⁹³ Indskriftens henvisning til et 'kors' skal formentlig tolkes metaforisk som Kristi kors og 'tyranterne'

dermed som Korsfæstelsens gerningsmænd. Lektor Henrik Nisbeth, Odense Katedralskole, har i en oversættelse ophængt i kirken alternativt foreslået at identificere 'tyranterne' med den katolske kirke og korset med Claus Bergs store korbuekrucifiks (s. 5451).

¹⁹⁴ Jensen 1951-53 (note 121), II, 91, kat.nr. 722.

¹⁹⁵ NM. *Worsaae IX*, 21.

¹⁹⁶ NM. *Henry Petersen IX*, 20; NM. Korrespondancearkiv; NM. Foto ved Kristian Hude 1905.

¹⁹⁷ Lauritz Nielsen blev begravet 13. juni 1652. RAO. *Pastoratsark*. Ministerialbog.

¹⁹⁸ Rebecca Salome Tidemand blev begravet i Skamby 4. juli 1684, mens Claus Langhaars lig 26. sept. 1698 hensattes 14 dage i Uggerslev Kirke for siden at føres til Skamby. RAO. *Pastoratsark*. Ministerialbog; *Uggerslev pastoratsark*. Ministerialbog.

¹⁹⁹ NM. *Henry Petersen IX*, 20; indb. vedr. kirkegården 1890.

²⁰⁰ RAO. *Bispeark*. Skam Herreds breve 1562-1785. Attesteret kopi af 25. jan. 1684. Jf. også RAO. *Dallund godsark*. Diverse sager. Valget af Skamby som begravelsessted i stedet for Skovby Kirke (Skovby Hrd.), hvor forældrene Jørgen Svave og Katrine von Buchwald var begravet, eller Bogense, hvor søstrene boede, kan muligvis være relateret til en konflikt med Niels Mule, sognepræst i Bogense og annekset Skovby. De to søstre blev i december 1595 forliget med sognepræsten, men

få måneder efter klagede de over, at han angreb dem i sin prædiken. *Rasmussen og Riising 1995* (note 24), 268.

²⁰¹ Hansen 1867 251-252. Jf. også J. P. Trap, *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*, 3. udg., I-VI, Kbh. 1898-1906, III, 479-480.

²⁰² Jf. afgift betalt for brug af egekiste ved hendes begravelse i Skamby 5. febr. 1718. Holger Malling, »Begravelser i Provinsen i Aarene 1717-1721«, *Personalthistorisk Tidsskrift* 8. rk., 5. bd., 1926, 147. Kisten flyttedes til Odense 23. juli 1720. RAO. *Odense Skt. Knuds pastoratsark*. Ministerialbog.

²⁰³ Det er således ikke helt præcist, når tredjedgaven af Trap anfører, at der under sydkapellet er 'et gravkapel' for Finecke. *Trap 3. udg.* (note 203), III, 479-480.

²⁰⁴ *Trap 1. udg.* (note 160), 1, II, 636.

²⁰⁵ Günther Diederich Finecke hensattes i Skamby Kirke 23. marts 1729. RAO. *Søndersø pastoratsark*. Ministerialbog.

²⁰⁶ Hansen 1867 298.

²⁰⁷ *Evangelisk-kristelig Psalmebog, til Brug ved Kirke- og Huus-Andagt*, Kbh. 1798, nr. 423.

²⁰⁸ Ej omtalt i Aase Faye, *Danske Støbejernskors*, Kbh. 1988.

²⁰⁹ Biografiske oplysninger suppleret efter RAO. *Pastoratsark*. Ministerialbog.

²¹⁰ NM. *Jan Steenberg V*, 133; *Christensen 1991* 33; *Clement 2002*.

Fig. 100. Kirken set fra øst o. 1900. Foto i Søndersø & Omegns Lokalhistoriske Arkiv. – *The church seen from the east.*

SKAMBY CHURCH

The church was built on the largest ridge in an undulating moraine landscape. It is centrally located within the parish, which contains a total of nine villages. The church, which first appears in written sources in 1361, was mentioned in 1481 as belonging to the cathedral chapter at St Canute's Abbey in Odense. Throughout the Late Middle Ages it received a number of donations for the salvation of the soul. Two estates, which were donated for masses for the soul's salvation, provided the economic basis for an extra weekly service after the Reformation. The church belonged to the Crown until 1687, when it was sold to the owner of Dallund in Søndersø Parish. It then belonged to this manor until it became freehold in 1909.

It is a Romanesque *building*, with a nave and slightly narrower chancel of granite blocks above a profiled plinth. The chancel has two courses, a lower one with hollow diagonal edge and an upper with an Attic profile, under which is a groove (cf. p. 5222 figs. 3-4). The western part of the nave had doors in the north and south. The northern door (fig. 9) was in use until the porch function was transferred to the west tower around 1847. The outer, eastern part of the southern †door's relieving arch and jamb is visible (cf. fig. 10), whilst the western part has disappeared behind a buttress. Two picture stones, which are now part of respectively the southern wall of the south chapel and the pillar on the south side of the nave (figs. 7-8), may have flanked the door. In the east gable of the chancel is a relatively small, arched, slightly bevelled window (fig. 84), and on the north side of the chancel a matching window (cf. fig. 4) can be identified, which was later replaced by a larger one. High up on the north side of the nave, is an arched window with a monolith lintel (fig. 11). The church interior consists of unworked field stones. The chancel arch has been altered, but its original width is indicated by two

granite blocks that are flush with the west side of the wall above the chancel arch. Both the chancel and nave originally had a flat ceiling. In the Late Middle Ages, a porch was added to the church in the north, as well as a tower with contemporary stairwell in the west, and two chapels on respectively the north and south side. The porch (cf. figs. 4 and 27) was constructed of granite blocks outside the original north door. The chancel and nave also had vaults built in. The chancel vault (fig. 17) is a cross-vault with profiled ribs, which terminate at the top in a cruciform, unprofiled keystone, and are supported by heavy polygonal pillars in all four corners; there are wall ribs in the east, north and south, whilst the vault in the west is supported by a contemporary prototype in the chancel arch that was converted at the same time. The three vault bays of the nave are very different from one another. The easternmost, rectangular vault bay is covered by a cross-vault with straight-edged, half-brick ribs and is supported by ogival, brick wall ribs. In the eastern corners are straight-edged, half-stone vaulting pillars. The reinforcing rib on the west side of the bay is ogival and recessed on three double-recessed vaulting pillars. At the top of the wall ribs and the reinforcing rib are small corbel-like heads, which have been carved into vertical trusses. The middlemost bay, which is considerably longer than the eastern one, due to the position of the door, is covered by an eight-part vault with straight-edged ribs, in which the main ribs are half-bricks at the top and quarter-bricks at the bottom. The westernmost bay, which, however, is unusually short, is a cross-vault with straight-edged half-brick ribs. A tower (figs. 13-14, cf. fig. 1) that is the same width as the nave was erected to the west of this. It has three floors and gables in the east and west. Its walls consist of courses of granite blocks and brick in the lower third part, with mainly brick above this. A door in the west and round window above were inserted in

the 1940s to replace other secondary openings. These may have replaced the original openings. The belfry has two openings in the east and west, but only one in the north and south. The crow-stepped gables (fig. 4 and 14) have bricked-up decoration. A contemporary brick staircase (cf. fig. 1) was erected up the south-east corner of the tower. A large chapel was built outside the easternmost part of the south side of the nave. It is constructed of courses of granite blocks and brick on top of a soil-covered plinth. The eastern side is interrupted by a large, originally double recessed, segmental †window (cf. figs. 47 and 84). The bricked-up decorated south gable bears clear indications of significant changes (figs. 18–19, cf. fig. 84). In the middle of the gable is a large, now slightly pointed, segmental window. The chapel is covered by a contemporary eight-part vault with ribs, which are alternately straight-edged and bevelled (cf. figs. 21, 23–24 and 92), and terminate above in a circular keystone. They are supported by substantial, straight-edged low pillars (cf. figs. 23–24), which continue up into the chapel's loft, where they are connected with the walls (fig. 22). A chapel was also erected outside the eastern part of the north of the nave. This building was mainly constructed of granite blocks in the lower part and yellow stone in its upper part, above a row of fieldstones. In the north gable is an original (†)window, which was later replaced by a large segmental window. The window had an outer mirror with twin segmental upper terminal (cf. fig. 27). The crow-stepped gable triangle is decorated with bricked-up areas. The chapel is covered by a contemporary eight-part vault with straight-edged half-brick ribs, which extend from the corners and the walls. The roof of the chapel has been dendrochronologically dated to c. 1520, which could very well correspond with the chapel's construction. In the 1600s, a sepulchral chapel was established under the chapel. The earlier porch was converted into a sepulchral chapel at the beginning of the 1900s.

Mural. In 2011, part of a cross-bearing scene dating to c. 1175–1200 was uncovered on the north wall of the chancel (fig. 37).

Furnishings. As usual, the earliest object inside the church is the Romanesque font, which is decorated with arcades (fig. 56). A large rood from c. 1520–25 has since 1941 functioned as an altar decoration (fig. 42). It is attributed to Claus Berg (c. 1470/75–1532), who was born in Lübeck and was head of the workshop in Odense from c. 1504. It is closely related to the workshop's other crucifixes and also crucifixes depicted on altarpieces, including the altarpiece of † Greyfriars' Monastery Church in Odense (now Saint Canute's Church, Odense, p. 459). The person who commissioned this altarpiece and Claus Berg's most prominent employer, Queen Christine (†1521), has been associated with the Skamby crucifix, but there is no evidence for this, as noted by the German art historian Jan Friedrich Richter. It is, however, perhaps worth adding that the queen's earlier curate and court writer Jacob Knudsen was parish priest in Skamby before the workshop's years of production, but this priest cannot definitely be associated with its commissioning. The crucifix was restored in 1918 and was repainted in 2011. The altar candlesticks are probably from c. 1575 (fig. 54). The Communion table is a wainscot, the front of which, dating to c. 1575–1600, has burred panelling that is typical of the period (fig. 40). The pulpit from c. 1600 has reliefs depicting the Evangelists and associated painted texts (figs. 59–64). It bears the signature 'HB' (fig. 98), probably of its wood carver. The Communion set for the sick should be dated to the same time (fig. 53). The chalice (fig. 48) is by Klaus Christensen, Odense. It was donated to the church by sisters Elisabeth Svave (†1618) and Leonora Svave (†1624) in exchange for their burial place in the church. It bears the year 1618, but was probably acquired three years before this. In 1780, the associated †paten was replaced with the present one, by the Odense goldsmith Rasmus Rasmussen Møller, who probably copied the original paten (fig. 48). The baptismal dish from c. 1625 with a free embossed depiction of the Creation of Eve is probably Dutch (fig. 57). A fine 17th century copy of Veronese's 'The Feast in the House of Levi' (fig. 68) was donated to the church by the owner at that time in 1847. The

earliest bell (no. 1) was cast in 1653 by Lauritz Jensen, Odense (fig. 69). An earlier altarpiece with a Crucifixion painting after Rubens from c. 1700 now hangs in the south chapel (fig. 47). There is a Frederik IV bible dating to 1722. A wafer box by Jens Jensen Klitgaard, Copenhagen, is dated to 1723 and bears a coat of arms probably belonging to Gustav Grüner of Margård (fig. 51). Embroidered appliqué of an (†)antependium from c. 1800–25 are preserved, with the coat of arms and monograms of the church's owners Carl Philip Blixen-Finecke and Sofia Magdalena von Essen (fig. 41). A money box bears the year 1804 (fig. 66). A very remarkable confessional was placed in the north chapel in 1820. It consists of a large, rectangular rail (cf. fig. 26), and a chair for the vicar (fig. 65). The latest bell (no. 2) from 1830 was cast by I.C. & H. Gamst of Copenhagen (fig. 70). Four hymn boards date to c. 1850 (cf. fig. 87). The altar rail is from 1889 (cf. fig. 67). An altar jug(?) in Jugend style (fig. 52) was acquired from the pewter ware factory Urania in Maastricht, which was active in the period 1903–10. Three chandeliers

were placed in the church in 1911 (and supplemented in 1978). The pews (cf. fig. 39) and organ loft are from the renovation of 1925 and were designed by architect Knud Lehn Petersen. Approximately contemporary are two seven-branched candlesticks, one of which is by smith Hans Rasmussen, Hudevad (fig. 55). The baptismal jug is from 1947. The organ with nine stops was built in 1972 by Marcussen & Søn, Aabenraa.

Sepulchral monuments. Inside the church are three epitaphs and six gravestones, as well as three memorial wreaths, a memorial plaque and a churchyard monument that has been moved into the church (no. 1). These include two figured stones dating to the Renaissance, one of which lay on the floor (gravestone no. 3, fig. 77), whilst the other has probably always been a wall monument (epitaph no. 1, fig. 71). All gravestones except for one (no. 1, fig. 75) were moved from the floor in the 1880s and incorporated into the west wall of the north chapel in 1891. The churchyard monuments include two cast iron crosses (fig. 80–81).